

Raoul Girardet

NAȚIONALISM ȘI NAȚIUNE

SECOLUL XX

INSTITUTUL EUROPEAN

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
GIRARDET, RAOUL

Naționalisme și națiune / Raoul Girardet; trad., Patricia Enea;
pref.: Alexandru Zub - Iași: Institutul European, 2003

Bibliogr.

ISBN 973-586-013- 9

I. Enea, Patricia (trad.)

II. Zub, Alexandru (pref.)

94(100)

Reproducerea, parțială sau totală, a prezentei cărți nu este permisă
fără acordul Editurii și constituie infracțiune, conform legii nr.
8/1996, a dreptului de autor.

Raoul Girardet, *Nationalismes et nation*

© 1996, Éditions Complexe

© Institutul European Iași pentru prezenta ediție în limba română

Raoul Girardet

NAȚIONALISME ȘI NAȚIUNE

Traducere de PATRICIA ENEA

Prefață de AL. ZUB

INSTITUTUL EUROPEAN

2003

SUMAR

Naționalismele la o nouă lectură (Al. Zub) / 7

Despre ideologia naționalistă / 13

[ținerarii terminologice și dificultăți de abordare / 14

Context ideologic și nepotriviri doctrinare / 21

Tematica naționalistă / 30

Tipuri de naționalisme / 37

Cîteva direcții de cercetare / 42

Despre națiune în timpul nostru / 49

Amenințările interne. Fracturi și disociere: cazul african / 55

Fracturi și disociere: cazul european / 61

Națiune și modernitate / 68

Generație, tradiție, contemporaneitate / 77

Conceptul de generație și incertitudinile reprezentativității / 78

Destine biologice și periodizare istorică / 84

Din perspectiva tradiției / 88

Transmitere și mutație / 92

A se recunoaște contemporan / 97

Pentru o tipologie a schimbării / 103

De la un naționalism la altul. Texte și documente / 107

Johann Gottlieb Fichte – *Națiune, limbă și spiritualitate* (1795) / 108

Jules Michelet – *Națiunea «Persoană vie»* (1846) / 109

Apelul emigranților polonezi (1856) / 110

Proclamația Guvernului Național Provizoriu Polonez / 112

<i>Doctrinile italiene privind națiunea: Mancini, Mazzini (1850-1860)</i>	/ 114
František Palacký – <i>Pentru libertatea popoarelor slave</i> (1873)	/ 115
<i>Pentru o Ucraină liberă</i> (1881)	/ 117
William Ewart Gladstone – <i>Chestiunea Irlandei</i> (1886)	/ 119
Julius Langbehn – <i>Germania, aristocrația lumii</i> (1891)	/ 121
Numa Denis Fustel de Coulanges – <i>Alsacia franceză</i> (1870)	/ 123
Ernest Renan – <i>Ce este o națiune?</i> (1882)	/ 125
Maurice Barrès – <i>Pământul și Morții</i> (1902)	/ 127
Charles Maurras – <i>Naționalitate, Natură și Societate</i> (1916)	/ 128
Charles de Gaulle – <i>O anumită idee despre Franța</i> (1954)	/ 129
Benito Mussolini – <i>Un socialism național</i> (1917)	/ 131
Thomas Woodrow Wilson – <i>Libertatea națiunilor</i> (1919)	/ 133
I.V. Stalin – <i>Ce este națiunea?</i> (1913)	/ 135
Mao Tsé-Toung – <i>Un marxism de sorginte chineză</i>	/ 138
Fidel Castro – <i>Pentru eliberarea popoarelor</i>	/ 140
Léopold Senghor – <i>Națiune și Patrie</i> (1954)	/ 141
<i>Un naționalism mesianic</i> (Congo, 1945)	/ 142
Frantz Fanon – <i>Naționalism și justiție socială</i> (1961)	/ 143
Mamadou Dia – <i>Pentru un naționalism de gestiune</i> (1961)	/ 145
<i>Pentru Rwanda. Naționalism și etnie</i> (1958)	/ 146

Note și bibliografie	/ 149
-----------------------------	-------

NAȚIONALISMELE LA O NOUĂ LECTURĂ

Se mai poate spune ceva nou pe această temă, după atâtea studii, analize, interpretări, speculații făcute pînă acum? De la finele secolului XVIII, îndeosebi, tema națiunii fiind extinsă înrîndit asupra naționalismului, ca produs „organic” și multiform, au avut loc tot mai multe încercări de a defini fenomenul în cauză, a cărei complexitate pare a descuraja orice pretenție de explorare completă și definitivă. Cu toate astea, reluările, relecturile, insistențele analitice, ca și tentativele de noi sinteze rămîn mereu legitime, după cum rezultă și din aflulul de publicații speciale din ultima vreme. „Moartea națiunii”, proclamată solemn de unii critici, s-a dovedit momentan o falsă predicție.

La interesul explicabil sub unghi științific, se adaugă de la un timp unul de natură politică și morală, legat de schimbările produse pe mapamond în secolul XX și mai ales după disoluția sistemului comunist din Europa Est-Centrală. Demantelarea zidului berlinez, ca simbol al diviziunii bipolare a lumii după a doua conflagrație mondială, a fost semnul intrării într-o nouă eră, una ce se voia marcată de liberalism și democrație. Regimurile totalitare născuseră peste tot un naționalism *sui generis*, capabil de adevări și metamorfoze dintre cele mai stranii. Vechile scheme de interpretare nu erau capabile să le cuprindă. S-au produs, de aceea, noi tentative de analiză, unele de un interes cu totul aparte. Enumerarea lor, în acest cadru, ar fi imposibilă, dacă nu și fastidioasă, întrucît există deja numeroase bibliografii tematice.

Sistematizări de tip comparatist ca acelea întreprinse în *Canadian Review of Studies in Nationalism* (XVIII, 1991, 1-2) sau de Robert B. Pynsent într-o culegere tematică despre „literatura

naționalismului“ ca discurs identitar¹ se anunță mereu utile, mai ales că ele pun acest fenomen în raport cu modernitatea, pe linia unor preocupări notabile și când e vorba de lumea românească².

O îndelungată familiarizare cu acest complex tematic (*Theories of nationalism*, 1971; *The Ethnic origins of nations*, 1986; *National identity*, 1991; *Nations and nationalism in a global era*, 1995) l-a ajutat pe Anthony D. Smith să reia problema la un nivel de sinteză încă mai înalt (*Nationalism and modernism*, 1998), cu intenția de a examina critic teoriile cele mai noi în domeniu: Gellner, Nairn, Giddens, Breuilly, Anderson, Hobsbawm etc. Criticii modernismului l-au interesat nu mai puțin, fie că e vorba de teoriile primordialiste (van den Berghe, Geertz) sau de interpretările etnosimbolice (Armstrong), Smith însuși figurînd în ultima categorie. Domeniul e vast și ar trebui amintite în acest cadru, atît de schematic, contribuțiile subscrise de analiști notorii, precum Seton-Watson, Greenfeld, Horowitz, Connor, Reynolds, Brass etc., alcătuind acum o bibliografie practic ineputabilă³.

Puțin înainte ca secolul XX să se încheie, iar prin acesta o epocă marcată de mari mutații, evenimente, aporii, Raoul Girardet a publicat, la Editura *Complexe*, încă o carte, *Nationalismes et nation*, sporind astfel cu un titlu semnificativ seria *Questions au XXe siècle*. Profesor de istorie contemporană la Paris și Saint Cyr-Coëtquidan, specializat în istorie militară, idei și mentalități politice în timpurile moderne, autor de studii monografice privind naționalismul francez, ideea colonială, miturile și mitologiile politice, el a ajuns să chestioneze în mod legitim raportul dintre naționalism și națiune, pe linia unei suite de întrebări ce își vădiseră deja fecunditatea.

Interogațiile lui Raoul Girardet sînt și ale noastre. Cum să se abordeze fenomenul naționalist, ținînd seama de multitudinea expresiilor ideologice și doctrinale? Ce rol politic și moral e

¹ Robert B. Pynsent (cd.), *The literature of nationalism. Essays on East European identity*, London. SSEES, 1996. Textul despre identitatea românească (p. 14-26) e subscris de Dennis Deletant.

² Cf. Frederick Kellogg, *The Structure of Romanian nationalism*, in *Canadian Review of Studies in nationalism*, XI, 1984, 1, p. 21-50.

³ Anthony D. Smith, *Nationalism și modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*, trad. Diana Stanciu, Chișinău. Ed. Epigraf, 2002.

susceptibilă națiunea să asigure în viața și dezvoltarea lumii contemporane? Cum se definește vocația noastră civică în raport cu gînditorii trecutului și cu vicisitudinile modernității? Seria de întrebări poate continua, desigur, desprinsă ca atare din textul lucrării, ca și din contextul bibliografic la care se raportează mereu, nu fără temei, dată fiind multitudinea inițiativelor în acest domeniu, dublată de exigența unei limpeziri pe mai multe planuri.

Planul conceptual nu e mai puțin important, fiindcă persistă și la acest nivel confuzii supărătoare, unele produse anume de factorii interesați a specula pe seama națiunii și naționalismului, termeni ce au obsadat lumea apuseană în secolul XIX, dar care se aflau în uz cu cel puțin un secol înainte. Analizele întreprinse, sub acest unghi, sînt edificatoare pentru avatarurile ambelor concepte, nu puține și nu lesne de explicat în contextul disputelor despre modernitate.

Cînd e vorba de Europa Est-Centrală, asemenea discuții comportă elemente și mai complexe, care se sustrag unei definiri exhaustive. S-a remarcat deja că în acest spațiu „tensiunile ideologice nu s-au epuizat, iar noile spasme politice și economice își au izvoarele în nu atît de noi anxietăți și angoase colective. Tribalisme etnocentrice, rasisme raționalizate de intelectuali cu pretenții de salvatori ai propriilor națiuni, populisme clericale ori militariste marchează acest început de secol și de mileniu”¹. Ele au fost utilizate și în această parte a continentului, supusă la experimente greu de explicat momentan.

Nu vom ști prea curînd, pare-se, dacă teoriile cu privire la linile de fractură etnoculturală din lume, destul de numeroase la finele secolului trecut, s-au produs pe seama unor proiecte geopolitice, deja conturate în anumite cercuri ale puterii sau dacă asemenea cercuri au profitat de acele teorii pentru a-și defini proiectele menite să le asigure un loc mai bun în noua așezare a lumii. Fapt este că s-a speculat mult în această privință, că speculațiile au sporit confuzia și că cei interesați au tras profit din noile conjuncturi geopolitice.

Evenimentele care au avut loc în fosta Iugoslavie după destrucțurarea sistemului comunist din Europa Est-Centrală stau la

¹ Vladimir Tismăneanu, *Mituri politice în epoca globalizării*, în *Secolul 21*, 2001, 7-9, p. 94.

îndemînă pentru a ilustra consecințele imprevizibile ale teoriei lui S.P. Huntington despre „ciocnirea civilizațiilor” pe linii de fractură ineluctabile. După un deceniu, situația e departe de a fi stabilă acolo, iar dintre cei culpabili de sîngeroasa dramă numai o infimă parte se află în vizorul tribunalului internațional. Analistii din zonă par a fi înțeles mai bine lucrurile, numai că ei nu s-au bucurat de audiența cuvenită.

E semnificativă împrejurarea că tocmai la Atena, cu ocazia summitului destinat semnării tratatelor de aderare la Uniunea Europeană, s-a tras un semnal de alarmă în ce privește liniile de fractură pe continent¹. Experimentul iugoslav costase prea mult și era departe de a constitui un model de gestiune a crizelor de acest fel. Nici soluția la care s-a ajuns în criza irakiană nu e de bun augur. Crizele din Caucaz sînt la fel de ilustrative pentru decalajul existent între proiect și realitate. „Unde dai și unde crapă” este un vechi proverb sub semnul căruia pare a sta îndeobște istoria. Ajunge să comparăm planul lui Gorbaciov de reformare a sistemului comunist cu evoluțiile produse în cadrul acelui sistem în ultimele două decenii pentru a învedera justetea zicalei.

S-a observat deja că, în ansamblu, ideea națională a avut un destin paradoxal. Aflată în miezul dezbaterilor politice în secolul XIX, asociată mereu cu progresul, emanciparea, suveranitatea, abolirea colonialismului, ea a ajuns să aibă acum conotații negative, confundată fiind cu ideologia naționalistă care a dus la „purificare etnică”, „izolare identitară”, xenofobic etc.² De unde și reacția reabilitantă a unor specialiști, care au socotit că o regîndire a întregului complex conceptual legat de națiune ar fi salutară: națiune-stat, naționalitate, naționalism, cetățenie, minorități, comunism, consociere, supranaționalitate³. *Națiuni și naționalisme* e titlul unei culegeri de studii pe această ineputabilă temă, reunind contribuții subscrise de analiști ai fenomenului, cu formații diverse, precum Serge Cordellier și Elisabeth Poisson, cărora li s-au alăturat J. Krulic, Yves Santamaria, Ch. Urjewicz, Alfred Bosch (istorici), Gil Dellanoi, Jean Leca, R. Dubreuil, H. Gourdon,

¹ Cf. Raluca Rotaru Ștefan, *Liderii europeni nu mai vor linii de fractură pe continent*, în *România liberă*, 18 apr. 2003, p. 7.

² Serge Cordellier, Elisabeth Poisson, *Națiuni și naționalisme*, București, Corint, 2002, p. 9.

³ *Ibidem*, p. 12.

Christophe Jaffrelot, C. Vithol de Wenden (politologi), Yves Lacoste (geograf), P.A. Taguieff (filozof), A. Guichaoua (sociolog), Jean-Loup Amselle (antropolog)¹.

Diversitatea abordărilor ține de caracterul complex al fenomenului și coincide în timp cu alte demersuri de același fel, între care se cuvin menționate îndeosebi cele propuse de Raoul Girardet², Guy Hermet³, Anthony D. Smith⁴.

Ultimul dintre aceștia, amintit și mai sus, profesor la *London School of Economics*, specialist în teoria naționalismului, problematica etnicității și a discursului identitar, a ajuns să identifice astfel disputele în domeniu: „1) Înțelegerea organicistă versus înțelegerea voluntaristă a națiunii și dezbaterile contemporane care derivă din aceste înțelegeri între adepții primordialității și cei ai instrumentalizării dimensiunii naționale; 2) Abordările perenialiste versus abordările moderniste cu privire la națiuni și naționalism și dezbaterile contemporane despre vechimea și modernitatea națiunilor; 3) Abordările socio-construcționiste versus abordările etno-simbolice cu privire la națiuni și naționalisme și dezbaterile contemporane referitoare la raporturile dintre trecut și prezent în formarea și viitorul națiunilor”⁵.

Această sistematizare taxonomică este utilă și pentru o lectură corectă a cărții lui Raoul Girardet, *Naționalisme și națiune*, de fapt un eseu comprehensiv și dezinvolt, în care primele trei capitole se ocupă de *ideologia naționalistă* (1), *națiunea în epoca noastră* (2), *generație, tradiție, contemporaneitate* (3), iar următorul (*De la un naționalism la altul*) conține texte ilustrative, de la Fichte pînă la Au Rwanda.

Lectura eseului, ca și textele aferente, alese cu grijă, procură oricui se interesează de națiune și naționalism (autorul folosește

¹ *Ibidem*. Cf. și *postfața* scrisă în volum de Mirela-Luminița Murgescu, p. 177-180.

² Raoul Girardet, *Nationalismes et nation*, Paris, Ed. Complexe, 1996.

³ Guy Hermet, *Histoire des nations et du nationalisme en Europe*, Paris, 1996. Versiune românească la Institutul European, Iași, 1997.

⁴ Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism*. London, 1998. Traducere în limba română, Chișinău. Ed. Epigraf, 2002.

⁵ Idem, *The nation in history. Historiographical debates about ethnicity and nationalism*, Cambridge/Mass Oxford, 2000, p. 2-3. Apud Mirela-Luminița Murgescu. *op. cit.*, p. 177-178.

ostentativ pluralul) reperele indispensabile unei judecăți proprii. Se remarcă totodată efortul de a privi cât mai senin o temă pe seama căreia s-au adunat, în timp, frustrații de tot felul, aprehensiuni considerabile, prejudecăți, scorii resentimentare, ceea ce invită la o continuă regîndire și reformulare. Raoul Girardet a izbutit, neîndoielnic, să explice fenomenul național, în anumite limite, menținîndu-se în noua carte la un nivel de sinteză impus de mulțimea problemelor și de imposibilitatea aprofundării acestora. Avizații profită probabil cel mai mult de efortul autorului de a pune o anume rînduială în vasta problematică a naționalismului, una inepuizabilă și de neexplicat, pînă la urmă, în mod exhaustiv.

Alexandru ZUB

DESPRE IDEOLOGIA NAȚIONALISTĂ

Nu există cuvînt mai des folosit în literatura istorică, politică și jurnalistică din proxima contemporaneitate decît acela de naționalism. Nici un cuvînt nu revelează în mai mare măsură echivocul și ambiguitatea. Considerațiile de ordin moral, sensurile polemicii, preocuparea de a justifica sau de a condamna par să se obstineze în a-i denatura utilizarea. Recunoscut de toți ca un fenomen major al istoriei europene a secolului al XIX-lea și al primei jumătăți a secolului XX, ca un factor hotărîtor al evoluției generale a societăților timpului nostru, naționalismul continuă, cu toate acestea, să apară ca o realitate extrem de mobilă, în perspectiva analizei istorice. Proteu omniprezent, insesizabil însă, îmbrăcînd multiple forme, el este cel mai adesea ridicat în slăvi sau deplîns, iar nu definit, analizat, descris, inventariat.¹

Dincolo de deconcertanta multiplicitate a manifestărilor sale, poate fi totuși acest fenomen perceput în ansamblul său? În lumea celei de a doua jumătăți a secolului XX, ce sens este potrivit să i se atribuie acestui cuvînt? Căror fundamente doctrinare, motivații ideologice, comportamente afective sau pasionale pare să corespundă? Tipurile de naționalisme contemporane prezintă elementele unei posibile comparații? Ce au ele în comun și ce au diferit în privința motivațiilor, a modalităților de exprimare și a condițiilor de dezvoltare? Există posibilitatea ca acestea să fie clasate, catalogate, înscrise într-o tipologie? Sînt întrebări ambi-

țioase, fără îndoială, și care riscă doar să demonstreze imposibilitatea unui răspuns. Oricum, doar întrebându-ne putem contribui la introducerea, într-o anumită măsură, a ordinii și a clarității, în jurul unei noțiuni de o persistentă și iritantă confuzie.

Itinerarii terminologice și dificultăți de abordare

În fapt, noțiunea poate părea cu atât mai greu de analizat, cu cât echivocurile și ambiguitățile care țin de cuvântul însuși corespund unei istorii terminologice recente, fără îndoială, însă extrem de complexe. Rezultă că, folosit în Marea Britanie și în Franța în cursul secolului al XIX-lea, termenul de „naționalism“ n-a încetat să se îmbogățească în semnificații succesive, derivate unele din altele, dar nu reductibile unele la altele. Pe de altă parte, se dovedește că cele mai uzuale semnificații în perioada contemporană rămân sensibil diferite în limbile engleză, franceză, germană și italiană.²

După toate probabilitățile, termenul este de origine britanică și apariția sa pare să se situeze la începutul secolului al XVIII-lea: adjectivul „naționalist“ este menționat încă din 1715, precedînd, de altfel, apariția substantivului „naționalism“. Totuși, folosirea sa pare să fi rămas multă vreme foarte restrînsă. Atît adjectivul, cît și substantivul lipsesc din cea de-a patra ediție a *Dicționarului* lui Samuel Johnson din 1773, unde figurează cuvinte ca „nation“, „nationalness“, „national“ și „nationally“. De fapt, termenul nu pare să se fi răspîndit decît spre mijlocul secolului al XIX-lea și abia la sfîrșitul acestui secol el își găsește definitiv locul în dicționare (termenul este încă ignorat în *Encyclopedia Britannica*, edițiile din 1902 și 1910). Cu toate acestea, utilizările sale rămîn multiple și diverse. În mod esențial, cuvîntul „naționalism“ servește pentru a

desemna manifestările conștiinței și ale caracterului național. El poate avea și o semnificație politică (aplicându-se revendicărilor și aspirațiilor „naționalităților“ supuse unei dominații străine), economică (sensul său se confundă în acest caz cu cel de „naționalizare“) sau religioasă („doctrină conform căreia anumite națiuni sînt obiect al preferinței divine“, *Oxford English dictionary*). De remarcat că, de la început, termenul este utilizat de unii autori pentru a desemna o formă excesivă – și exclusivă – de exaltare patriotică.

Contrariul sensului pe care îl exprimă cuvîntul naționalism este pentru prima dată semnalat în limba franceză la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Este vorba de un text aparținînd abatelui Barruel³, datat 1798, în care termenul este folosit pentru a stigmatiza imoralitatea „patriotismului iacobin“: „Naționalismul, scrie abatele Barruel, ia locul iubirii generale ... În acest caz este permis să-i disprețuiești pe străini, să-i înșeli și să-i ofensezi. Această calitate a fost numită patriotism“. Regăsim termenul în 1836, într-un articol al lui Mazzini, publicat în *Jeune Suisse* și redactat în franceză⁴, unde păstrează o semnificație peiorativă, dar într-un sens total opus, pentru că desemnează manifestările imperialismului monarhic, contrare aspirațiilor naționalităților oprimate. Totuși, cuvîntul nu apare nici în *Littre*, nici în *Grande Encyclopédie* a lui Marcellin Berthelot, nici în ediția din 1878 a *Dicționarului Academiei Franceze*. (Este interesant de notat faptul că termenul „nationalité“ figurează pentru prima dată abia în a VI-a ediție a acestui dicționar, datată 1835).

În schimb, regăsim termenul în *Grand dictionnaire universel* de Pierre Larousse din 1874, care îi conferă două sensuri: un prim sens sinonim cu „șovinism“ și un al doilea care îl leagă strîns de mișcările „naționale“ ale secolului al XIX-lea european. În primul sens, termenul este definit ca „o preferință oarbă și exclusivă pentru tot ceea ce este propriu națiunii căreia îi aparții“; în al doilea sens, este de-

finit ca „existența proprie popoarelor în stare de națiuni independente“. Celor două semnificații, de care termenul pare un moment legat, li se adăugă curînd o a treia: cea pe care i-o vor conferi, la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, anumiți oameni politici fondatori de doctrine. O dată cu Barrès, apoi cu Maurras, «naționalismul» va desemna un sistem de gîndire fondat, în esență, pe afirmarea primordialității, în ordine politică, a apărării valorilor «naționale» și a intereselor «naționale».⁵ Cu acest sens, eticheta de „naționalist“ nu va înceta să fie revendicată, încă de pe atunci, de către anumite școli și grupări. În mod curent, în limba franceză, cuvîntul nu și-a mai păstrat semnificația triplă și tripla posibilitate de definiție: fie că acesta se folosește pentru a stigmatiza unele forme excesive ale patriotismului, fie că este utilizat pentru a desemna revendicările unui popor subjugat, aspirînd la independență, fie, în sfîrșit, că servește drept etichetă și profesie de credință unor mișcări sau grupări situate, de obicei, la dreapta sau extrema dreaptă a eșichierului politic.

În limba germană, în schimb, termenul pare să-și fi păstrat multă vreme o semnificație extrem de mobilă. De origine evident străină, el nu apare deloc în primii ani ai secolului XX. La începutul secolului, *Grosse Brockhaus* și *Meuers Grosses Konversations Lexikon* nu-l menționează. Omisiune cu atît mai caracteristică, cu cît cuvîntul „naționalist“, cînd va apărea în dicționare, va fi cu o trimitere precisă la mișcarea „naționalistă“ franceză, născută cu cîțiva ani mai devreme. Termenul „naționalism“ va fi așadar aplicat în mod firesc în primul rînd doctrinelor și organizațiilor „naționaliste“ ale secolului XX european, de inspirație autoritară sau antidemocratică și, cu acest titlu, dicționarele epocii hitleriste vor avea tendința să-l confunde cu cel de fascism. El va servi însă și la desemnarea tuturor manifestărilor „exaltate și intolerante“ ale conștiinței naționale: acesta este cel puțin sensul cu rezonanță peiorativă ce este

încă atribuit în mod frecvent cuvîntului în dicționarele contemporane.⁶

Evoluție terminologică de asemenea sensibil diferită de aceea care poate fi urmărită în vocabularul italian, acolo unde cuvîntul „naționalism” pare, cu toate acestea, să fi fost introdus în aceeași epocă, adică la începutul secolului XX. Semnificația dominantă era aceea conferită termenului de doctrinarii școlii „naționaliste” franceze de la sfîrșitul secolului trecut, adică aceea a unui sistem aparte de gîndire și de acțiune politică. În această accepție, se face frecvent distincția între „naționalism” și „naționalitarism”, acest ultim termen fiind rezervat pentru a desemna revendicările popoarelor oprite, care aspiră să se constituie în noi state-națiuni, revendicări fondate pe principiul suveranității naționale...

Așadar, complexitate a vocabularului, fluiditate a terminologiei de-a lungul timpului și spațiului, care pun probleme cu atît mai dificile, cu cît acestea nu fac altceva decît să ilustreze și să evidențieze dificultățile demersului, poate cu mult mai grave și mai profunde. În sfîrșit, ambiguitatea terminologică nu corespunde oare accepției extrem de nesigure a fenomenului care trebuie studiat? Istoria cuvîntului indică acest fapt: există în unele țări și în unele epoci un naționalism organizat, structurat, care se reclamă de la doctrine bine definite ale unor partide, clar diferențiate. Este vorba de naționalismul „naționaliștilor”. Dar există și un naționalism diferit, neorganizat, frecvent în aceleași țări și în aceleași perioade, a cărui expresie o regăsim dincolo de partide sau de grupări, care se reclamă de la eticheta de „naționalist”. Este vorba aici de naționalism ca sentiment general. Primul tip de naționalism este, evident, ușor de cercetat; al doilea însă tinde mereu să se confunde cu ceea ce se numește în mod curent „patriotism”. Se pune întrebarea dacă istoricul ideilor și al faptelor politice poate, în mod legitim, să le separe, să privilegieze pe unul dintre ele. Un studiu al

naționalismului francez în primii ani ai secolului XX, spre exemplu, trebuie să se oprească doar la naționalismul revendicat indiscutabil de un Déroulède, un Barrès sau un Maurras, fără să țină seama de naționalismul nerevendicat, dar indiscutabil, al unui Poincaré, Delcassé sau Péguy, de naționalismul manualelor școlare sau de cel al cântecului popular? Se pare că naționalismul „naționaliștilor“ ar fi în cea mai mare parte inexplicabil, dacă acesta nu ar coincide cu prezența unui naționalism difuz al opiniei generale și, pornind de la acest din urmă tip de naționalism, primul se dezvoltă, se grefează pe el și nu încetează să se alimenteze din el. Pe de altă parte, naționalismul ca sentiment general pare deseori stimulat de naționalismul „naționaliștilor“, primind de la acesta temele sale, cuvintele de ordine și modalitățile de exprimare.

Așadar, multiplicitate a etichetelor, diversitate de situații la care vin să se adauge dezbaterile întreținute sîrguincios în jurul problemei genezei națiunii, a modurilor sale de formare, în concluzie, a principiilor prime pe care aceasta se bazează. N-am putea, prin urmare, să nu ținem cont de faptul că obișnuința a făcut multă vreme ca în această privință să se compare două sisteme contrare de doctrină și de interpretare: unul, considerat de inspirație „germană“, cu caracter organicist, celălalt de inspirație „franceză“, avînd un caracter voluntarist. După prima interpretare, așa cum se găsește aceasta deja exprimată în linii mari la Herder și Fichte, încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, întreaga colectivitate umană se bazează pe ineluctabila recunoaștere a unei identități originare de limbă, moravuri și cultură, iar apartenența la comunitatea din care individul face parte este definită prin naștere. Dimpotrivă, principiul liberei alegeri, al voinței clar exprimate de a participa la destinul aceluiași grup uman, de a se supune aceluiași legi și de a recunoaște

legilimitatea aceluiași stat, după cea de-a doua interpretare, reprezintă înseși fundamentele unei națiuni.

Nu putem totuși să nu remarcăm că expunerile doctrine, cel mai ades evocate, se dovedesc, în ansamblul lor, mai nuanțate decât formulele în care acestea se află în general închise. Dacă Renan, spre exemplu, frecvent citat drept comentator reprezentativ al concepției „franceze”, definește națiunea ca pe un „plebiscit de fiecare zi”, rolul esențial al valorilor moștenite, importanța factorilor de durată și de continuitate rămân, cu toate acestea, pregnant recunoscute. Fichte⁶ însă se îndepărtează de ceea ce ține de determinismul etnic, pentru a acorda o importanță majoră noțiunii, eminentamente voluntaristă, de „educabilitate”, în concepția sa un factor hotărâtor al unității naționale. Prin urmare, dincolo de opoziția celor două noțiuni: a unei „națiuni-contract” și a unei „națiuni-moștenire”, dezbaterea rămâne greu separabilă de problematica istorică, foarte precisă și foarte concretă, în același timp. Spre exemplu, contrar unei anumite tradiții iacobine, nu trebuie văzut în Sărbătoarea Federației de la 14 iulie 1790 un act de consacrare mai curînd decât unul de fondare? Jurămîntul colectiv făcut pe altarul Patriei ține, fără îndoială, de o voință unitară afirmată explicit; dar el ilustrează și îndelungatul efort pentru unitate depus de-a lungul secolelor și în care, de altfel, forța și constrîngerea au jucat adesea un rol determinant. Cît privește unitatea germană, se poate uita oare că doar cu cinci ani înainte de proclamarea sa, în 1871, soarta acesteia se decidea pe cîmpul de luptă, acolo unde armatele prusace, fără să aibă prea multe regrete, zdrobeau regimentele saxone și bavareze?

De fapt, pare permis să susținem că procesul de unificare al Germaniei în jurul Casei de Prusia (ca, de altfel, și procesul asemănător al unificării italiene în jurul Casei de

În unele pagini din *Discours à la nation allemande*

Savoia) se dovedește pe deplin comparabil cu opera de edificare a Franței în jurul domeniului capețian. Diferența este cea a datei, la care se adaugă o diferență nu mai puțin esențială, a rapidității în execuția procesului. (Secole comparate cu niște ani)... Afirmția nu înseamnă deloc că un anume sentiment de unitate culturală nu trebuie să fie prezent (mai trebuie precizate mediile avute în vedere) în procesul formării statului-națiune. Nu este mai puțin adevărat că, dincolo de orice determinism etno-lingvistic și de afirmarea unei voințe colective reale, jocul politic, susținut adesea de forța armelor și dictat de tratate (Westphalia, Viena, Versailles, Trianon ...), este cel care a schițat locul națiunilor pe harta Europei. După cum a remarcat Fernand Braudel, posesiunile ducilor de Bourgogne, întinzându-se din Flandra în bazinul rhodanian și corespunzând granițelor vechii Lotaringii, definite în procesul de fărîmîtare a Imperiului carolingian, au reprezentat mult timp elementele constitutive ale unei posibile entități politice. Abilitatea în manevre și armatele regelui Franței au făcut astfel încît istoria să decidă altceva.

Astfel, în complexitatea și multiplicitatea sa, dar aparent inseparabil de orice încercare de analiză ideologică, luarea în calcul a acțiunii politice, în sensul cel mai larg al termenului, este pe punctul să se impună oricărei tentative de descifrare a fenomenului naționalist. Faptul că, așa cum afirmă Max Weber, acest „concept de națiune“ nu poate fi disociat de „noțiunea de putere politică“ nu este întîmplător. Locul statului național în sistemul internațional, definiția statutului teritorial, ambițiile expansioniste sau amenințările externe, coeziunea socială sau tensiunile interne, acceptarea sau refuzul ordinii stabilite sînt tot atîția factori pe care în-săși istoria ideilor și a mentalităților n-ar putea să-i excludă în cazul de față din cîmpul său de investigație. Naționalismul unui popor victorios nu este cel al unui popor aservit. Se știe ce importanță hotărîtoare a avut în istoria naționa-

lismului francez înfrângerea din 1871 și pierderea Alsaciei și Lorenei. Se știe, de asemenea, tot ceea ce datorează manifestările naționalismului german dintre cele două războaie rigurilor tratatelor de pace, ocupației străine și vicisitudinilor conjuncturii economice. Se cunoaște, avînd în vedere manifestarea contemporană a unor tipuri de naționalism african, și repercusiunea subdezvoltării, aceea a carențelor decolonizării adăugate rămășițelor vechii ordini coloniale ... În definitiv, este eronat să se realizeze un studiu al fenomenului naționalist, care să se plaseze doar într-un plan conceptual, atemporal. Constatare evidentă, desigur, dar care introduce, în orice încercare de sinteză comparativă un factor de contingentă, un factor istoric și geografic, care complică și mai mult acest demers.

Context ideologic și nepotriviri doctrinare

Primele obstacole fiind depășite, rămîne să se țină seama de faptul – altă dificultate de o importanță majoră – că numai în mod excepțional ideologia naționalistă se prezintă, în afirmarea propriei sale specificități, în stare pură, am îndrăzni să spunem, în perspectiva și în viziunea istoriei. Trebuie să înțelegem, pe această cale, că ideologia naționalistă se găsește aproape întotdeauna prinsă într-un sistem general al valorilor politice și sociale pe care le exprimă. Pe de altă parte, ea este de o asemenea uimitoare diversitate, încît nu a încetat să se facă uz de aceasta în chiar cursul acestor ultime două secole. Nu mai puțin diverse în referințele și aspirațiile lor apar și partidele politice sau mișcările care s-au transformat în apărătorii principiilor sale, le-au susținut sau exaltat, i-au susținut pe unicii și adevărații apărători, ale căror fundamente ideologice, orientări și referințe exprimă modalități de gîndire și forme de sensibilitate aparent foarte puțin conciliante. Astfel, de-a lungul ulti-

melor două secole, succedându-se în timp, dar adesea și concomitent, este posibil să se distingă, după dominantele lor ideologice – cel puțin, fără a ține cont de nuanțele intermediare –, patru tipuri de naționalisme: un naționalism de inspirație liberală și democratică, un naționalism autoritar, plebiscitar sau de inspirație conservatoare, un naționalism de tip marxist și, în sfârșit, un naționalism fascist.

Naționalismele europene ale secolului trecut, în mod intrinsec inseparabile de moștenirea doctrinară, apar legate „afectiv” de Revoluția franceză. Cazul Franței, imediat după căderea puterii napoleoniene și în perioada monarhiei constituționale, apare în această perspectivă ca semnificativ. „Religia patriei” și „religia libertății”, pentru a relua termeni utilizați frecvent în limbajul vremii, se află în acest caz strâns legați. „Gîndiți-vă, este o revoluție națională”, declară Godefroy Cavaignac lui Ludovic-Philippe, în chiar seara zilei de 31 iulie 1830. *Le National*, astfel se intitulează principalul ziar de opoziție sub Monarhia din Iulie, pe care terminologia prezintă l-ar plasa clar la stînga sau la extrema stîngă în plan politic ... Și tot sub regimul anterior – mărturiile fiind numeroase – acuzația de a fi „revenit în furgoane din străinătate” (și trebuie subliniat caracterul extrem de negativ pe care l-a căpătat acest termen în anii revoluției) constituie una din temele privilegiate ale literaturii de opoziție față de Bourbonii restaurați ... Denunțării „rușinoaselor tratate din 1815” nu întîrzie să i se adauge amintirea glorioasă a mării epoci războinice a Revoluției și a Imperiului, asimilată însăși cruciadei Libertății. Despre «*marele război al patriilor, căderea tiranilor*» va scrie curînd Victor Hugo. Și aceeași patrie o așază Michelet, în aceiași ani, în chiar centrul „învățămintului public”, egalitar și democratic, căruia îi cere să creeze „școala națională, așa cum se va vedea într-o bună zi”: „Copilul va cunoaște lumea, dar mai întîi se va cunoaște pe el însuși în ceea ce are el mai bun, adică va cunoaște Franța” ...

Aceeași tematică, aceeași trimitere patetică la ideea de libertate, aceeași chemare la distrugerea vechii ordini a suveranității regale și princiare – restabilite în 1815 – se regăsesc în cursul aceleiași perioade și într-o Polonie aservită, unde se duce o îndelungată luptă pentru independență, și în Germania sau Italia unde se luptă pentru dobândirea unității. Să mai notăm și existența, în centrul violenței revendicării naționaliste, a unui romantism politic, deosebit de accentuat, care face notă aparte și este pe punctul de a influența puternic viitorul.⁷ Mistică a complotului, a conspirației, a societății secrete, a riturilor și liturgiilor sale; mistică a eroului salvator, încarnare a națiunii; mai cu seamă mistică a Poporului, exaltat în întreaga sa istorie, limbă, tradiții, legende, în realitatea sa organică, și ea considerată ca fiind bazată pe o comunitate de sânge, de cultură, de destin. De unde existența unui adevărat ritual, a unei liturghii a cărei manifestare de la Wartburg, 1817, din Germania – constituie fără îndoială cea mai semnificativă dintre ilustrările sale. La porțile acestei vechi fortărețe medievale, simbol al germanității legendare, studenții de la Burschenschaft vin să ardă obiectele simbolice ale tratatelor și arhivelor princiare. De aici și importanța manifestării lirice: n-am putea să-l uităm pe Mickiewicz a cărui *Odă tinereții* devine cântecul insurgenților de la 1830, nici pe Verdi a cărui primă reprezentare cu *Nabucco* la Milano, ocupat de trupele austriece, a fost salutată de mulțime ca un imn al libertății recucerite, nici, desigur, pe Wagner, (compozitorul luptând în 1849 pe baricadele Dresdei), care a readus la viață sau mai curînd a recreat extraordinara mitologie germanică înscrisă adînc de acum înainte în spirite și inimi.

Expresia ideologică a naționalismului se va schimba totuși profund în ultimele decenii ale secolului XX, cazul Franței fiind în această privință semnificativ. Fără îndoială, vechiul naționalism democratic, fidel tradiției de la 1792 și 1848 nu dispare în nici un fel din conștiința colectivă.

Tocmai acesta este cel care continuă să întrețină școala celei de-a Treia Republici. La el vor continua să se refere partidele de nuanță republicană și, în mod particular, de la Clemenceau la Édouard Herriot (care afirma că n-a avut niciodată o altă religie decât „cea a patriei“), partidul radical. În jurul anilor 1886 - 1887, începe să se afirme o nouă formă de naționalism: naționalismul „naționaliștilor“, ei înșiși desemnându-se astfel în calitate lor de reprezentanți și militanți.⁸ Mișcarea brutarilor, apărută totuși la stînga, care se izbește de ostilitatea majorității partidelor republicane, fiind astfel împinsă spre adversarii regimului, constituie prima expresie a acestui naționalism. Republica, cel puțin sub forma sa parlamentară, este acuzată că a uitat marile imperative naționale. Așadar, în numele acestui patriotism rănit, speriat de un viitor al decăderii și umilinței, se face apel la soldat, ca fiind singurul capabil să restaureze demnitatea și unitatea națională. Plecînd de la această primă exigență, ajung să se definească, ca urmare a programelor sensibil divergente: republica plebiscitară la unii (cei mai numeroși), plasată sub autoritatea clar afirmată a celui pe care poporul îl va alege și desemna drept conducător, restaurația monarhică la alții care, printr-un singur subterfugiu – și acesta este cazul lui Charles Maurras – regăsesc marile teme ale filosofiei contrarevoluționare. (Ceea ce Maurras însuși desemnează prin termenul „naționalism integral“, adică mergînd pînă la capătul acestor cerințe logice). Astfel, întîlnim adesea, în bogata literatură naționalistă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, evidente ecouri ale vechiului iacobinism. Eroii „febrei naționaliste“ pe care-i introduce în scenă Barrès în *Roman de l'Énergie nationale* sînt prezenți ca „patrioți dictatori“, „democrați iubitori de glorie“, cuceritori de „vîltoarea eroică a unui secol întreg“. Pentru ceilalți primează, dimpotrivă, principiile indisolubile ale ordinii și autorității, ale unității și duratei.

Astfel, în ultimii zece ani ai secolului al XIX-lea, „partidul naționalist” apare sub forma unei imense forțe confuze, oscilînd între o anume extremă stîngă (prezența și rolul vechilor comunarzi nu sînt, în această perioadă, deloc de neglijat) și o dreaptă de opoziție radicală, spre care se va orienta pînă la urmă. Pe măsură ce s-a structurat și organizat, acesta și-a construit unitatea în jurul noțiunii de apărare, de protecție; protecție împotriva amenințărilor exterioare, denunțate zilnic, dar și protecție – adesea prioritară – în fața amenințărilor interne, a ceea ce Maurras desemnează prin Anti-Franța: doctrine ale cosmopolitismului și internaționalismului, pacifism, antimilitarism, rol ocult al francmasonilor, influență negativă, de dezbinare, mai ales a apatrizilor și a evreilor. Denunțarea celor din urmă capătă uneori, la sfîrșitul secolului, un rol cvasiobsesiv, antisemitismul sfîrșind prin a fi considerat un veritabil sistem doctrinar ... Înmulțind excluderile și interdicțiile, naționalismul tinde să se instituie, să se închidă în orgolioasa certitudine că doar el reprezintă marile interese ale patriei. Fenomenul nu este, în acest caz, specific francezilor, ci se regăsește, în primii ani ai secolului XX, cu nuanțe de doctrină și cu etichete variate, cu o anumită importanță mai mică sau mai mare, în aproape toate democrațiile occidentale ale secolului XX, opinia „națională” dovedindu-se astfel pregătită să joace un rol, deloc de neglijat, de interdicție și de presiune în politica internă și poate chiar în politica externă.

La acest tablou, destul de complex, se adaugă în preajma Primului Război Mondial, alte două forme de expresie doctrinară. Este vorba – în cadrul geografic al bătrînei Europe – de dezvoltarea generală a diverselor forme de înflorire locală, acestea putînd fi numite, dincolo de nuanțele care le diferențiază, printr-un termen comun: „fascism”. Pe de altă parte, este vorba, dincolo de aria occidentală de cultură și civilizație, de formularea unei doctrine a naționa-

lismului, numit pe bună dreptate „revoluționar“, în măsura în care principiile sale se află în final, dar mai puțin la începuturile sale, strâns asociate cu istoria și dezbaterile celei de-a Treia Internaționale.

În privința fenomenului ideologic al fascismului – subiect care a provocat încă de la apariția sa discuții numeroase, încă neîncheiate –, nu este deloc nepotrivit a-i cerceta câteva din multiplele sale origini în exprimările familiare ale diverselor mișcări „naționaliste“ de la sfârșitul secolului al XIX-lea, mai devreme amintite.⁹ Cu atât mai mult, cu cât în sistemele de gândire tradiționaliste (ca, de exemplu, sistemul maurrasian), acesta și-ar putea afla premisele, în expresia unui anume populism autoritar, antiparlamentar. Revendicarea unui stat puternic, apelul la un salvator, neîncrederea sau ostilitatea față de „străini“, exaltarea drapelului și a gloriei militare fără a uita obligația pentru reformism social (pe scurt, tot ceea ce a constituit în Franța, de exemplu, fundamentul afectiv și conținutul doctrinei *boulangism*-ului) sînt tot atîtea teme care trebuie să fie reținute ca semnificative. La acestea se poate adăuga, o dată cu dramaticul episod al afacerii Dreyfus din Franța, expresia neechivocă a antisemitismului vehement ...

„Febra națională“, de care amintește Maurice Barrès atunci cînd evocă fervoarea mulțimilor pariziene din vremea *boulangism*-ului, se află totuși la distanță de manifestarea metodic organizată a marilor adunări de oameni din Germania național-socialistă. Mai trebuie să ținem seama și de ceea ce Romain Rolland, evocînd „aceste erupții de gândire care incendiază spiritul începutului de secol“, a numit „marele cutremur al anului 1900“. De aceea aspectele sînt numeroase, dar toate încărcate de o rezonanță politică neașteptată, pentru că este vorba în același timp – în unele medii intelectuale – și de o repunere în discuție a valorilor dominante ale culturii europene după secolul al XVIII-lea

(credința în absolutul rațiunii, cultul științei, primordialitatea individului) și de afirmarea, adesea brutală, a noilor forme de gândire și de sensibilitate.¹⁰ Accentul este pus, din păcate, pe valorile acțiunii, pe „elanul vital“, pe „voința de putere“, pe căutarea aventurii sau pe căutarea credinței. În același timp, corpul este reabilitat, iar noțiunea de „tinerețe“ este slăvită în chiar principiul său (atunci apare scoutismul ca sport organizat). Acestei mișcări ample i se poate asocia și apariția „sindicalismului revoluționar“ de inspirație proudhoniană, care predică recursul la violență și condamnă acceptarea de către mișcările muncitorești a postulatului democratic ... Dar cum să nu acordăm totuși o importanță majoră impactului hotărîtor asupra fundamentului societății europene a războiului din 1914–1918, deși aceste manifestări de febră înnoitoare n-au atins decît un mediu limitat? La instaurarea fascismelor europene au contribuit din plin consecințele marilor răsturnări economice și sociale provocate de război. Dar a servit, de asemenea, și nu mai puțin efecace, și amintirea solidarității din tranșee, creînd imaginea unității regăsite în încercare și în suferință. A servit și ursa la adresa mediilor conducătoare aparținînd democrațiilor în exercițiu, bănuite de ingraturitudine și de uitare. A servit și instalarea unui anume tip de morală combatantă, recunoscînd valorile de autoritate și de comandament, structurată, pe de altă parte, în jurul principiilor coeziunii afective în care individualitatea tinde să se piardă în orgoliul și în căldura grupului.

Cît despre expresia ideologică a unui naționalism de formulă revoluționară (a cărui analiză mai puțin răspîndită legitimează dezvoltarea mai pregnantă a acestuia), este bine să evoca în primul rînd diversele apeluri la „eliberare națională“ lansate de Lenin mai întîi, de Stalin apoi, popoarelor supuse atunci dominației occidentale. Fără îndoială, preocuparea primă era, în esență, de ordin tactic. Susținînd și întreținînd voința de emancipare, care începea să se exprime

în interiorul anumitor teritorii coloniale, se punea mai întâi problema să fie private țările capitaliste de veniturile câștigate din exploatarea imperială, în cadrul unei viziuni revoluționare întinse la scară globală, trebuia apoi să fie multiplicat focarele de subversiune: după revoluția de la 1917, proletariatul din țările europene s-a abătut însă de la apelurile Moscovei; este vorba despre eliberarea „națiunilor” colonizate de care părea că va depinde viitorul revoluției mondiale.¹¹

Cu acest scop a avut loc la Bakou, în septembrie 1920, un prim „Congres al popoarelor Orientului”, adică din teritoriile Asiei orientale și centrale adunate sub dominația țaristă. Dată importantă în istoria naționalismului, dar având rezultate extrem de neașteptate pentru promotorii acestei acțiuni. La expresia autenticei lor voințe revoluționare vine să se adauge, într-adevăr din partea delegaților orientali, revendicarea recunoașterii individualității lor naționale, pe plan politic și pe plan cultural, în fața puterii bolșevice, moștenitoare de fapt a vechii puteri imperiale. Luările de poziție ale teoreticianului revoluționar de origine cazacă Sultan Galiev apar în această privință deosebit de explicate; principiile socialismului marxist nu erau în nici un fel repudiate, dar expresia lor și chiar perspectiva realizării lor erau strâns legate de afirmarea ideii naționale și de obligația totalei recunoașteri a naționalităților. Tematica socialismului revoluționar și cea a primatului specificului național se îmbină și se confundă în același context ideologic.

Se știe ce a fost cu revendicările de la Bakou și se știe cum, în cadrul unui nou sistem revoluționar, imperiul rus, în principiu federal, distrus în 1917, a fost, de fapt, reconstituit, regăsindu-se sub aspect doctrinar în toate noile entități regionale recunoscute oficial. Ele nu constituiau decât componentele aceluiasi „popor”, „poporul sovietic”, reunit dincolo de orice diversitate etnică într-o aceeași „cultură proletară” ... Principiile exprimate la Bakou aveau să cunoască totuși una dintre cele mai durabile și răsunătoare confirmări

O dată cu apariția comunismului chinez: „China de astăzi este o dezvoltare a Chinei istorice“ scrie Mao Tsé-Toung într-un raport către comitetul central, din octombrie 1938. Și continuă: „trebuie ca marxismul să ia o formă națională înainte să poată fi aplicat în practică“. „Nu există, afirmă Mao, marxism abstract, ci doar marxism concret. Ceea ce noi numim marxism concret este marxismul care a luat o formă națională, marxismul aplicat luptei concrete în condițiile actuale ale Chinei, și nu utilizat în mod abstract.“ Fidelitatea față de un ideal revoluționar nu se găsește, de data asta, nicidecum în slujba cauzei. Însă ea este strâns asociată afirmării unei specificități naționale, nu doar recunoscută, ci chiar glorificată în propriile sale valori și în întreaga sa moștenire istorică. Viziunea unei societăți noi, pregătită pentru fondare, apare ca inseparabilă de măreția națională, pregătită pentru afirmare.

Adaptată condițiilor locale și împrejurărilor momentului, regăsim, aproape cu aceleași nuanțe, aceeași tematică în Argentina lui Peron, în Cuba lui Fidel Castro, în Guinea lui Sekou-Touré. Dar chiar și în Europa, în deceniile care au urmat celui de-al Doilea Război Mondial, departe de a se fi înțepenit sau descompus sub pătura regimurilor comuniste impuse de Moscova, ideologia naționalistă a cunoscut o dezvoltare destul de puternică în țările așa-zis „democratic-populare“ (și România lui Ceaușescu reprezintă, fără îndoială, un exemplu cvasicaricatural). Exaltarea unei puteri extrem de personalizate, reducerea pînă la limită a autonomiei individului plasat sub supravegherea controalelor administrative, întărite fără încetare, construirea unei ideologii oficiale „patriotice“ și „progresiste“ și, în același timp, condamnarea tendințelor „cosmopolite“, în materie de artă și literatură, propaganda antisemită sub denumirea de „antisionism“ și „luptă anticapitalistă“ sînt tot atîtea trăsături caracteristice regimurilor instaurate în Europa de Est după al Doilea Război Mondial, în numele marxism-leninismului. (Ar trebui

încă să adăugăm aici, în anumite cazuri, o voință nedisimulată de purificare etnică – dovadă asimilarea forțată a minorităților musulmane în Bulgaria sau expulzarea masivă a populației de limbă germană de pe teritoriul Cehoslovaciei.) În fapt, în toată această zonă geografică, comunismul învingător nu s-a mulțumit să mențină tradițiile naționaliste care erau deja profund înrădăcinate; el le-a dezvoltat și le-a întărit. Folosind excelenta expresie a lui Bernard Paqueteau, marxismul s-a dovedit, în această perspectivă, „naționalistogen”.¹²

Dincolo de evidentele opoziții ale referințelor doctrinare și ale construcțiilor ideologice, dincolo de evidentele diferențe ale cadrului geo-politic și ale mediului istoric, compararea cu Europa fascistă din perioada interbelică nu se poate să nu se impună. Aceeași afirmare a voluntarismului revoluționar, aceeași exaltare a unui erou salvator, aceeași ambiție de a asocia construirea unei noi ordini sociale cu imaginea unei noi grandori naționale. Mai ales, aceeași voință de a elimina, în profitul unei ordini colective promovate în mod dogmatic, diversitatea opțiunilor individuale ... Analiza naționalismului prezentată aici n-ar putea fi separată de cea a altei dominante majore a istoriei secolului nostru: fenomenul totalitar.

Tematica naționalistă

În fața atîtor grave dificultăți de apropiere, orice încercare, orice efort de generalizare trebuie oare abandonat? Echivocurile terminologiei, incertitudinea contururilor ideologice, multitudinea formulărilor doctrinare, diversitatea situațiilor istorice nu fac oare derizorie orice tentativă de comparație, nu condamnă oare, încă de la început, orice speranță de sinteză? Preocupați în prealabil de grija de a nu încălca regulile cele mai elementare ale disciplinelor lor, isto-

fielul, specialistul în științe sociale, trebuie să se limiteze la analiza cazurilor particulare, strict circumscrise, din punct de vedere cronologic și geografic? Le este interzis pentru totdeauna să apropie aceste cazuri particulare, să le confrunte, să le reaseze într-un cadru mai larg de reflecție și de interpretare?

În fapt, conștientizarea problemelor pe care le implică orice tentativă de a înțelege în mod general expresiile contemporane ale fenomenului naționalist, nu constituie, fără îndoială, decît o imperioasă invitație la prudență; a enunța aceste probleme înseamnă a măsura nu doar pericolul, dar și vanitatea unei pretenții în stabilirea unei teoretizări sistematice și globale. Această pretenție înlăturată, rămîne evident faptul că, oricît de iritante ar fi, oricît de jenante, dificultățile imediate, dificultățile terminologice nu constituie un obstacol de netrecut în dezvoltarea studiului comparativ. Dincolo de multitudinea definițiilor, se pare că o formulare mai generală poate acoperi realitățile mai ușor de recunoscut ale fenomenului naționalist. În situația anterioară existenței unui stat-națiune, autonom din punct de vedere juridic, naționalismul pare să poată fi definit ca voința unei colectivități care, în împrejurări diverse, a luat cunoștință de individualitatea sa istorică, de menirea sa de a crea și de a dezvolta propriul stat suveran. În cadrul unui stat-națiune deja constituit, naționalismul pare să însemne în plan politic grija prioritară de a apăra independența și de a afirma măreția unității naționale; în plan moral și ideologic, pare să se rezume la „exaltarea sentimentului național” – formulă care nu este alta, de altfel, decît cea a ultimei ediții a *Dicționarului Academiei Franceze* ... Definiții imperfecte, fără îndoială, ușor discutabile, dar care par să permită înlăturarea echivocurilor stîmjenitoare, să depășească ambiguitățile cele mai redutabile. Totuși, juxtapunerea lor oferă posibilitatea de a înțelege pe larg și naționalismul „naționaliștilor” și naționalismul ca sentiment general.

Cadrul acestor definiții fiind admis și limitându-se la nivelul expresiilor ideologice ale naționalismelor contemporane, se observă foarte repede că un anumit număr de teme comune pot fi destul de ușor identificate. Din ansamblul literaturii doctrinare, politice sau jurnalistice prin care se afirmă naționalismele timpului nostru, există, într-adevăr, dincolo de numărul lor deconcertant de mare o fidelitate comună și persistentă față de un anumit număr de valori considerate ca esențiale și care se impun privirii istoricului. În fapt, acest fond comun al naționalismului ideologic pare să poată fi rezumat în jurul a patru teme principale: tema suveranității, cea a unității, cea vizînd istoria unei națiuni și cea a pretenției la universalitate.

Tema suveranității nu poate, evident, să nu fie o temă fundamentală în ideologia naționalismelor popoarelor subjugate luptînd pentru independența lor, de vreme ce cîștigarea acestei suveranități, ce consacră dreptul lor de a dispune în mod liber de propria soartă, constituie cu siguranță obiectivul suprem al luptei lor; naționalismul nu este atunci decît voința de a face să coincidă această realitate juridică, care este statul, cu acea realitate sociologică care este grupul național avînd conștiința individualității sale.¹³ Dar statul-națiune fiind constituit, tema suveranității nu este mai puțin decisivă; suveranitatea trebuie afirmată, apărată, chiar extinsă. De aici importanța primordială acordată tuturor atributelor acestei suveranități, în domeniul dreptului internațional, în special recunoașterii și reprezentării diplomatice. De aici locul pe care îl ocupă simbolurile sale în toate manifestările emoționale ale naționalismului: drapelul, imnul național. De aici, iarăși, rolul privilegiat rezervat armatei, garanția independenței, întruchiparea acestei independențe. La limită, se poate afirma că adeziunea unei colectivități la ideologia naționalistă este susceptibilă a se măsura în atașamentul acestei colectivități față de noțiunea de Stat suveran; naționalismul se naște o dată cu voința de a cuceri suvera-

Unitatea: se diminuează și se clatină, în spirite și în inimi, o dată cu voința de a nu-i conserva plenitudinea.

Organizat în jurul noțiunii de suveranitate, orice naționalism va fi, pe de altă parte, și nu mai puțin, unitar. Fără îndoială, această voință de unitate poate fi mai mult sau mai puțin accentuată, dar în van am distinge, de această dată, un naționalism numit „de dreapta“, avid de a restrînge partea liberei alegeri individuale, de un naționalism numit „de stînga“, pluralist prin esență și grijuliu să respecte multiplicitatea și diversitatea colectivității sociale. Nu în zadar simbolurile unificatoare – drapelul, imnul național, sărbătorirea de comemorare – ocupă un asemenea loc în afirmarea generală a principiului statului-națiune. Nu în zadar termenii de „unire“ și de „adunare“ se găsesc atît de des în vocabularul uzual al discursului naționalist, de orice parte ar fi acesta ținut. Trebuie să amintim de Michelet evocînd importanța „sărbătorii publice“ în educarea și formarea patriotismului, evocînd „poporul, armata care trece, baionetele fremătînde, drapelul tricolor“: „Iată, copile, privește! Iată Franța, iată Patria! Toate acestea sînt ca un singur om. Același suflet, aceeași inimă ...“.

În nici unul dintre naționalismele europene și extra-europene din secolul al XIX-lea sau din secolul XX nu se găsește exprimată voința esențială de a apăra și de a întări coeziunea grupului național. Oriunde și oricînd se manifestă aceeași tendință, fie pe plan etnic, social, politic, administrativ, lingvistic, fie religios, de a lupta contra particularităților, de a reduce disidențele, de a suprima germenii antagonismului intern ... De aici, reversul inevitabil al principiului unității, prezența mereu reală a principiului excluderii. Denunțarea „anti-Franței“ (evrei, francmasoni, „internaționaliști“, cîteodată chiar protestanți) constituie, se știe, una din temele dominante ale propagandei mișcărilor naționaliste franceze la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Dar, sub forma denunțării partidului „străi-

nătății", se știe cât a servit această temă, în 1793, pentru a conferi legalitate teroarei iacobine. Ea se regăsește mai târziu, utilizată pe larg de către „naționali” Restaurației și ai Monarhiei din Iulie. Politica anticlericală a celei de-a Treia Republici o va folosi, la rîndul său, fie pentru a denunța anumite ordine religioase și obediența internațională (lezu- iții constituind o țintă privilegiată), fie biserica întreagă ce depindea de autoritatea unei puteri „străine”, papa de la Roma ... Astfel, orice naționalism tinde, mai mult sau mai puțin explicit, mai mult sau mai puțin categoric, la stabilirea unui totalitarism moral și politic. Invincibil, chiar în expre- siile sale cele mai moderate, el tinde să impună o credință, o voință comună. Suportă greu diversitatea, pluralitatea opți- unilor, fidelităților sau apartenențelor; mai mult, nu suportă cînd acestea se înscriu în cadrul tradițional, admis de toți, în cadrul instituțiilor care constituie unitatea națională și principiile pe care ea este fondată.

Se poate afirma că orice asumare a conștiinței na- ționaliste este, de asemenea, în mod obligatoriu, asumarea conștiinței unui anumit trecut istoric. Se cunoaște rolul pe care l-au jucat istoricii și filologii în dezvoltarea mișcărilor naționaliste europene ale secolului al XIX-lea: pornind de la revendicarea autonomiei unei culturi moștenitoare a unui lung și glorios trecut, pornind de la titluri lăsate de istorie, ei s-au străduit să legitimeze revendicarea independenței sau a unității naționale. Dar, de asemenea, se cunoaște efortul considerabil de reconstrucție istorică, efort ce stă la baza renașterii și avîntului modernelor naționalisme ale Africii și Asiei. Se cunoaște, în sfîrșit, locul decisiv al lecției istoriei în întreținerea sau exaltarea oricărei mistici naționale.¹⁴ De fapt, de la această învățătură se hrănesc toate marile mituri colective ale naționalismului; de asemenea, prin cultul ma- rilor eroi naționali, celebrarea datelor importante ale trecu- tului național, legendele născute și întreținute pornind de la acest trecut, istoricul poate cel mai ușor să măsoare

feroarea oricărui naționalism, dar și coloratura sentimentală și ideologică. Nu există naționalism care să nu se lege de anumite valori profunde ale moștenirii și ale tradiției. Afirmația rămîne adevărată pentru toți cei care țin să-și afirme în cel mai îndrăzneț mod posibil firea lor „revoluționară”: dacă îndepărtează imaginea unui anumit trecut nu o fac decît pentru a-i opune sau substitui imaginea unui alt trecut.

De la exaltarea trecutului național, trecerea spre afirmarea valorii universale a civilizației naționale este, fără îndoială, inevitabilă. Într-adevăr, nu există naționalism care să nu poarte în el convingerea că bogățiile sale morale, intelectuale, religioase sau sociale nu sînt destinate răspîndirii dincolo de frontiera statului-națiune. Rari sînt cei care se mulțumesc doar să se propună drept model. Majoritatea au conștiința unui mesaj cu bătaie mai mult sau mai puțin universală. „Poporul argentinian a fost ales de Dumnezeu pentru a duce națiunilor cuvîntul lui Dumnezeu”, afirma Eva Peron. Formula este naivă. Dar starea de spirit pe care ea o exprimă se găsește de asemenea în *Gesta Dei per Francos*, ea și în exaltarea noțiunii de „hispanitate”, în convingerea de superiorității în „American way of life”, ca și în afirmarea valorilor generale ale „africanismului”. Mesianism, mai mult sau mai puțin imperios, care ajunge cîteodată să pară a fi voința de a acapara valori din ansamblul progresului uman în profitul unei singure națiuni: plăsmuirea populară difuzată în Ghana și care revendică pentru poporul negru o universalitate din marile descoperiri ale erei moderne, apare, în această privință, tot atît de caracteristică ca și afirmarea, frecventă în epoca stalinistă, a geniului universal creator al popoarelor din fosta Rusie.¹⁵

Alături de aceste mari constante, inseparabile de toate expresiile ideologice ale fenomenului naționalist, studiul comparativ nu poate totuși să nu scoată la suprafață cîteva variabile majore a căror importanță poate adesea să se do-

vedească decisivă. Voința de putere, prezența sa și afirmarea sa constituind prima dintre aceste variabile, sentimentul, puternic exprimat, de superioritate față de alte grupuri antrenează voința de a concretiza această „superioritate”; el conduce în mod natural la expansiune în plan cultural, în planul cuceririi economice sau în cel al cuceririi teritoriale și militare, naționalismul tinzând să se definească în jurul unei măreții preocupate în a se impune și a se extinde. Și în funcție de o poziție privilegiată amenințată, naționalismul poate, de asemenea, să se definească câteodată; ideologia naționalistă se găsește atunci dominată de expresia unui sentiment de neliniște sau de angoasă; neliniști cauzate de factori din afară sau temeri ale unei dizlocări interne; amenințarea rămîne factorul determinant în funcție de care naționalismul tinde să elaboreze mijloacele sale de apărare sau de ripostă.

Iată prime variabile majore, la care altele două vin să se adauge. Fie existența unui sentiment de alienare, cauzat de o dominație străină: naționalismul se definește în acest caz ca o revendicare fundamentală în fața unui imperialism exterior, considerat drept asupritor – în ordine politică, economică sau culturală. (Naționalismele popoarelor recent „decolonizate” rămîn în mod evident foarte marcate de acest tip de sensibilitate și de comportament. Dar acesta se poate regăsi în America Latină contemporană, de exemplu, la colectivitățile ce au atins de mult timp stadiul statului-națiune.) Fie, în sfîrșit, o atitudine de opoziție revoluționară în privința ordinii economice și sociale stabilite: naționalismul tinde atunci să se confunde cu revendicările sau aspirațiile anumitor grupuri sau anumitor clase, burgheze, muncitorești sau țărănești, în funcție de momente și de țări; se definește ca un factor de opoziție față de structurile existente.

Tipuri de naționalisme

Dacă admitem că acestor variante majore, cu propagare relativ universală, le putem adăuga variante secundare cu caracter mai particular ori mai contingent, vom putea schița o tipologie de ansamblu a expresiilor ideologice ale naționalismului. Cu alte cuvinte, putem trasa o grilă în care fiecare dintre cadre trebuie să poată corespunde tipului de naționalism propus. Pentru stabilirea unei asemenea tipologii, pentru construirea unei asemenea grile, putem reține șase criterii fundamentale: criteriul definit în funcție de situația istorică, în funcție de gradul de evoluție economică, în funcție de referințele doctrinare și ideologice, în funcție de atitudinea și de comportamentul social, în funcție de ariile de civilizație, în funcție, în sfârșit, de atitudinile religioase.

Criteriul situației istorice. Se înțelege de la sine că naționalismul unui popor înrobît nu este același cu naționalismul poporului care îl domină, că naționalismul unei colectivități luptînd pentru independența sa nu este de aceeași natură cu naționalismul unei colectivități ce și-a cucerit de mult suveranitatea. Dar, se pare, nu e de ajuns să distingem între naționalismul ce afirmă voința sa de a crea statul-națiune și naționalismul ce se exprimă în cadrul unui stat național deja constituit. Trebuie să ținem cont de condițiile istorice în care s-a format statul-națiune și s-a încheiat conștiința națională. Trei cazuri principale trebuie, fără îndoială, distinse: cazul țărilor unde statul-națiune s-a constituit în același timp cu formarea conștiinței naționale (Franța, Spania și Marea Britanie, în timpurile moderne), cazul țărilor unde conștiința națională s-a format înaintea constituirii statului-națiune (acela al noilor naționalități apărute în cursul secolului al XIX-lea european); în sfârșit, cazul țărilor unde structurile statale au precedat formarea unei conștiințe naționale clar definite (un anumit număr de state din

Orientul Mijlociu sau din Africa centrală). Ar trebui, în acest ultim caz, să introducem o distincție suplimentară între țările cu veche tradiție statală indigenă, dar unde conștiința națională a rămas mult timp embrionară și țările de structură statală recentă, structură moștenită mai mult sau mai puțin direct din trecutul colonial. Naționalismul poate astfel fie să se găsească la originea statului-națiune, fie invers, să se dezvolte pornind de la statul-națiune; la limită, există națiuni și naționalisme în căutarea unui stat suveran și state suverane în căutarea unei națiuni și a unui naționalism.

Criteriul evoluției economice. Fără îndoială, nu poate fi vorba de a face să coincidă exact un tip de naționalism cu fiecare dintre etapele clasice ale evoluției economice, de la stadiul de început pînă la cel al consumului de masă. Trebuie totuși să remarcăm că existența unei „întîrzieri“ în materie de dezvoltare economică și că voința de a depăși această „întîrziere“ nu s-a produs fără a juca rolul de stimulent activ în avîntul anumitor naționalisme europene ale ultimului secol. Acest rol nu a încetat, se pare, să se accentueze; deja foarte sensibilă, în perioada interbelică, la definirea unui naționalism sovietic cu caracter foarte original, tema „întîrzierii“ tinde să devină cîteodată foarte determinantă în expresia contemporană a noilor naționalisme asiatice sau africane și în cea a neo-naționalismelor sud-americane. Foarte adesea, de altfel, ea se găsește legată de o mișcare de protest la condiția de subordonare în fața unei dominări economice străine. Oricum, efortul depus de naționalismele extra-europene din vremea noastră pentru a depăși o situație de subdezvoltare dă acestor naționalisme o tonalitate care le este proprie și este suficient să le opună naționalismelor altor societăți mai evoluat din punct de vedere economic.

Criteriul motivării doctrinare și ideologice. Foarte schematic și ținînd seama de extrema diversitate de nuanțe intermediare, ar fi posibil să distingem un naționalism de tip liberal, un naționalism de tip autoritar și un naționalism de tip socialist. În anumite țări, naționalismul rămîne legat, tot atît de strîns, pe cît era și la începutul ultimului secol, de filozofie și de etica Drepturilor Omului. În alte țări, apare ca inseparabil de orice concepție colectivistă a devenirii societăților umane. În prima situație, el tinde de altfel să păstreze, măcar în principiile lor esențiale, regulile și formele capitalismului liberal. În a doua situație, el tinde să le anuleze, să le înlocuiască cu alte forme și reguli de viață economică. Tot atîția factori de diferențiere, a căror importanță nu se poate să nu se impună.

Criteriul atitudinii sociale. Se știe că poate exista un naționalism al neliniștii sau al angoasei și un naționalism al satisfacției sau al euforiei, primul dezvoltîndu-se într-un climat de alienare și de amenințare, al doilea, într-un climat de putere triumfătoare și, ca urmare, a sentimentului colectiv de superioritate. Dar, trebuie în egală măsură să distingem un naționalism legat de atitudinile sociale esențial conservatoare și un naționalism al revoltei și al refuzului: pe de o parte, respectul ordinii stabilite, al ierarhiilor, al valorilor dominante; pe de altă parte, incriminarea nu numai a formelor prezente ale puterii, dar și a tabuurilor sociale și a modurilor tradiționale de a gândi. Constatare care nu poate să nu pună problema naționalismului ca factor al dinamismului transformator al unei societăți. În fapt, anumite naționalisme pot juca, în evoluția unei colectivități, rolul de frînă, de mecanism de blocaj; se încearcă menținerea sau fixarea colectivității în cadrele sale tradiționale. Altele, din contra, constituie elemente puternice de mișcare și de accelerare; clanul pe care îl imprimă, presiunea pe care o exercită solicită înnoirile, grăbesc mutațiile.

Criteriul «ariei de civilizație». Naționalismul corespunde perfect efortului pe care îl face o societate pentru a fi stăpînă în totalitate pe ea însăși. Trebuie deci să-și asume, în întregime, cele mai profunde valori ale civilizației pe baza cărora se definește și, de la care pornind, ea se recunoaște și se distinge de alte societăți. De aici, preocuparea majoră a oricărei ideologii naționaliste de a exalta modurile sale particulare de cultură și de viață colectivă. De aici, importanța, în istoria naționalismelor, a revendicărilor lingvistice¹⁶, importanța protestelor contra presiunii sau dominării aspectelor străine în ceea ce privește modul de a se comporta, de a gândi și de a simți. Dar de aici pornește, în egală măsură, dincolo de anumite diferențe privind situația istorică și cîteodată chiar dincolo de divergențele de orientare politică, o regroupare a naționalismelor în funcție de marile arii de civilizație în care s-au dezvoltat. Ar fi astfel posibil, fără îndoială, să definim un naționalism de tip occidental, un naționalism de tip african, un naționalism de tip arab, un naționalism de tip latino-american, un naționalism de tip sovietic etc., fiecare dintre aceste naționalisme fiind integrat într-un sistem original de valori sociale, intelectuale, estetice și morale propriu fiecăreia dintre civilizațiile în chestiune.

Criteriul atitudinii religioase. În definirea acestor arii de civilizație, o importanță particulară trebuie în mod evident să fie atribuită factorului religios și locului pe care îl ocupă acest factor în expresia ideologiei naționaliste. De fapt, anumite naționalisme pot să se găsească, încă de la originile lor, strîns legate de expresia unei credințe religioase: lupta pentru independență se confundă cu lupta pentru libertate religioasă, tendința de expansiune tinde să ia aspectul unei cruciade, imperialismul devine „război sfînt“. Diversitatea ordinilor religioase constituie în acest caz noi factori de diferențiere, de o importanță cîteodată determi-

nantă. Dar nu este rar cazul în care naționalismul tinde să-și propună propriile sale imperative religioase, se prezintă, în alți termeni, ca o credință de substituție și nu poate atunci să nu intre în conflict cu formele tradiționale ale pietății.

Combinarea acestor variante diverse pornind de la un fond ideologic comun riscă poate să pară oarecum arbitrară. Ea permite totuși să inventariem, să clasăm și să definim formulările esențiale ale naționalismelor timpului nostru. Ea permite, de asemenea, să punem în lumină faptul, deloc de neglijat, că mai multe tipuri de naționalisme sînt susceptibile de a coexista în aceeași țară și în același timp. Exemplul Franței din ultimii ani ai secolului al XIX-lea poate fi în această privință foarte semnificativ: vedem afirmîndu-se, în paralel, un naționalism democratic și liberal și un naționalism autoritar și antiparlamentar, un naționalism social-conservator și un naționalism de respingere (atitudinile sociale fiind departe de a coincide cu cele politice), un naționalism al satisfacției și un naționalism al angoasei, un naționalism al expansiunii și un naționalism al retractării, un naționalism de expresie religioasă și un naționalism laic sau anticlerical. Fără a fi mai puțin numeroase, poate doar mai puțin marcate, atari divergențe interne există la aproape toate noile naționalisme contemporane. Cum să nu recunoști, de exemplu, în interiorul fiecăruia dintre noile state africane, naționalisme care se vor fidele modelului occidental și naționalisme care pretind că nu izvorăsc decît din valorile esențiale ale lumii arabe sau ale „negrilor“, naționalisme de inspirație liberală și naționalisme de inspirație socialistă, naționalisme conservatoare și naționalisme de sorginte revoluționară? Același cuvînt riscă, de fapt, să acopere multe dintre concepțiile diferite ale destinului colectiv.

Cîteva direcții de cercetare

Dincolo de interesul său descriptiv, stabilirea unui inventar tipologic conduce în mod natural la alegerea și punerea anumitor probleme de interpretare la o scară mult mai largă. Problemele se raportează la legăturile pe care este admis să le stabilim între dezvoltarea ideologiei naționalismului și evoluția economică și socială a societăților în interiorul cărora ele se exprimă. Problemele se raportează, pe de altă parte, la factorii imediat contemporani ce determină transformările și mutațiile susceptibile de a marca cursul ideologiilor naționaliste și de a le devia, poate, orientarea.

În ceea ce privește primul tip de întrebări, se cuvine să subliniem că studiul comparativ al naționalismului contemporan nu poate să nu determine apariția unei mari diversități de grupuri sociale – „vehicule purtătoare“ ale ideologiei naționaliste. De fapt, centrul de greutate socială al fenomenului naționalist pare să varieze foarte mult în funcție de colectivitățile avute în vedere și, fără îndoială, în funcție de diferitele faze ale istoriei acestor colectivități.

În anumite cazuri, naționalismul pare mai ales să se afirme în mediile asociate în modul cel mai direct progresului economic, în alte cazuri, în schimb, el posedă bazele cele mai largi în grupurile sociale amenințate de o slabă dezvoltare economică. Îl vedem cîteodată exprimat în mediile cele mai favorizate de sistemul existent, dar adesea își găsește rezonanțele cele mai profunde în clasele cele mai nevoiașe. Nu rareori poate să se dezvolte prin conjugarea intereselor imediate ale unor grupuri sociale aparent divergente: burghezia orășenească și țărănimea săracă, artizanii și marii antreprenori, notabilitățile tradiționale și noul proletariat... Constatări, poate derutante, care nu înseamnă deloc că studiul naționalismului nu trebuie să acorde o atenție specială anumitor forțe sociale – forțe sociale care, în lunga lor istorie înainte și după fondarea statelor-națiuni par să fi

exersat adesea un rol aparte. Printre aceste forțe este bine să cităm mai ales armata, asociațiile foștilor combatanți, Bisericele, școala, organizațiile de tineret, syndicatele etc. Aceste forțe nu au jucat, evident, oriunde și oricând același rol. Analiza lor, acolo unde și-au făcut simțită prezența în nașterea și în dezvoltarea mișcării naționaliste, pare oricum să constituie unul dintre rarele mijloace eficace de a distinge, cu o relativă precizie, problema fundamentelor sociologice ale fenomenului ideologic.

Observație care nu se poate să nu atragă atenția asupra motivațiilor economice sau, mai precis, asupra conținutului revendicărilor economice ale anumitor naționalisme contemporane. Și aici orice tentativă generală de teoretizare riscă să fie împiedicată de extrema varietate a cazurilor examinate. Fără îndoială, se poate considera ca fapt stabilit că raporturile existente între anumite forțe sau anumite interese economice constituie adesea un element primordial al motivației: naționalismul irlandez luptă pentru proprietatea pământului, naționalismul indian se ridică împotriva bumbacului din Manchester, naționalismele sud-americane denunță acțiunea marilor societăți capitaliste. Dar nu este mai puțin evident că rolul acestor forțe economice nu se exercită întotdeauna și peste tot cu aceeași intensitate, și mai ales în aceleași direcții; reformist sau revoluționar în anumite cazuri, naționalismul poate, se știe, să se arate în alte cazuri conservator al ordinii stabilite. Trebuie să constatăm că, pentru multe societăți pe cale de dezvoltare, conștientizarea dificultăților economice ale statului a modificat profund sensul și țelul naționalismului contemporan; suveranitatea politică nu este prezentă, adesea, decît ca o primă etapă, înaintea accesului la veritabila independență definită în termeni de suveranitate economică.¹⁷ Trebuie totuși să observăm că, chiar și pentru aceste societăți, motivațiile și revendicările economice sînt departe de a beneficia încă, în totalitatea cazurilor, de o evidentă prioritate asupra motivațiilor

de ordin juridic, politic, moral sau cultural. Ipoteza este seducătoare dacă prezintă ideologia naționalistă ca fiind esențial conservatoare în privința structurilor stabilite deja în țările industrializate și dezvoltate din punct de vedere economic. Trebuie totuși să o acceptăm fără a sublinia nuanțele și fără rezerve? Nu este aceasta mai ales, de exemplu, în funcție de reacția de ostilitate față de fosta putere dominatoare (adică, în final, în funcție de considerațiile de strictă doctrină de dezvoltare) care se face și astăzi simțită în anumite structuri economice ale unor țări decolonizate? Tendința spre „socialism” a numeroaselor state africane nu poate oare să se găsească într-o mare măsură apropiată de veleitățile liberalizante în materie economică a ex-democrațiilor populare din Europa Centrală, aspirînd să depășească statutul de țări-satelit prea mult suportat?

Într-un mod mai larg, poate nu este totuși imposibil să încercăm să situăm dezvoltarea fenomenului naționalist în perspectivele unei evoluții sociale generale. Pare într-adevăr că, cel puțin la începuturile sale, propagarea ideologiei naționaliste este mereu legată de consecințele diverse ale fenomenului binecunoscut de dezrădăcinare. Am observat adesea că în țările de imigrație, ca Statele Unite sau Argentina, grupurile instalate mai recent dovedesc patriotismul cel mai ardent. Dar mai ales țările în curs de dezvoltare oferă în această privință referințele cele mai semnificative. Printre grupurile sociale cel mai recent și cel mai brutal smulse din cadrul lor tradițional, mai ales noile elite intelectuale și masele proletare, naționalismul a găsit rezonanțele cele mai profunde; apare deci ca un fenomen în special urban. Dar poate de asemenea să se dezvolte în mediul rural, pornind din momentul în care comunitățile vechi încep să se fărîmîteze, vechile solidarități se destramă, structurile tradiționale – familiale, sătești sau tribale – încep să dispară. Astfel s-ar putea, la limită, să susținem că dezvoltarea naționali-

mului corespunde întotdeauna procesului de de-structurare a societăților vechi și de re-structurare a unei societăți noi.¹⁸ Acolo unde vechea disciplină colectivă dispărea sau a dispărut, credința naționalistă tinde să apară, prin afirmarea unei noi fidelități, prin promisiunea unei noi solidarități. Constatarea este cu siguranță valabilă pentru societățile contemporane ale Africii sau ale Asiei, unde procesul de dezrădăcinare s-a accentuat sub ochii noștri cu o uimitoare amploare și cu o nu mai puțin uimitoare rapiditate. Dar nu este ea, credința naționalistă, în aceeași măsură susceptibilă să furnizeze câteva elemente acceptabile de analiză pentru studiul retrospectiv al anumitor mișcări naționaliste europene din ultimele secole?

În momentul actual, în evoluția ideologică a naționalismelor din cea de-a doua jumătate a secolului XX, în ce sens se derulează acești mari factori de mutație economică și socială și ce pondere ar trebui să le atribuim? În fața mai multor contradicții și mai multor ambiguități, observatorul nu poate decît să multiplice nuanțele analizei. În privința a ceea ce putem numi vechile naționalisme, adică cele care se exprimă în interiorul statelor-națiuni de mult timp constituite, se pare că previziunea privind soarta lor după cel de-al Doilea Război Mondial s-a dovedit falsă: mișcarea naționalistă n-a dispărut. Fără îndoială, în cadrul continentului european, limitările sau transferurile de suveranitate au avut tendința să se multiplice. Ar fi totuși temerar să afirmăm că noțiunea de suveranitate este astăzi golită de conținutul său tradițional; persistența statelor chiar în interiorul blocului comunist și constantele revendicări ale acestor state de a-și spori gradul de independență au constituit în această privință un semn foarte sugestiv despre viabilitatea conștiinței individualităților naționale. Fără îndoială, nu am putea nega, pe de altă parte, dezvoltarea marilor mișcări ideologice de dimensiuni supranaționale, în plan politic, rivalitățile ideologice venind adesea să întărească vechile rivalități statale.

(Deja, în cursul celui de-al Doilea Război Mondial, am putut vedea imperativul ideologic primînd asupra imperativului loialității naționale tradiționale.) Dar am asistat totodată la o regresie deosebit de frapantă a ideologiilor și doctrinelor negative ale națiunii: existența, după 1917, a credinței revoluționare într-o unitate statală net individualizată a fost în acest punct decisivă: partidele reprezentînd cea de-a Treia Internațională au afirmat, alături de alte partide, „voința lor națională“. Dacă „patriotismul de bloc“ și-a făcut apariția, cît a cîntărit el față de patriotismul național căruia i s-a suprapus? Problema este pusă astăzi pentru toate vechile țări ale Europei Occidentale și ale Europei Orientale.

În ceea ce privește vechile naționalisme europene, trebuie totuși să constatăm existența unui factor foarte important de mutație, transformarea unei noțiuni istorice decisive în dezvoltarea și definirea lor, noțiunea de *amenințare*. Cazul Franței este în această privință exemplar! Din 1871 pînă în 1945, raportîndu-se la Germania și la amenințarea germană, s-a încercat să se definească naționalismul francez: „garda Rinului“ rămînea pentru el imperativul esențial; noțiunea de *limes* ocupa un loc primordial în sistemul său general de valori. Or, în perioada care a urmat celui de-al Doilea Război Mondial a văzut puțin cîte puțin pericolul german diminuîndu-se sau măcar problema germană punîndu-se în termeni cu totul inediți. Dar, în același timp, amenințarea în privința independenței naționale apărea, în ochii multora, sub o nouă formă: cea a unui sistem în același timp statal și ideologic, combinînd acțiunea virtuală a forțelor armate cu realitatea continuă a unei propagande politice. A denunța amenințarea sovietică era, pentru un francez al anilor 1950, a denunța în același timp amenințarea unei mari puteri tradiționale și cea a unui anumit sistem ideologic. (În același fel, a apăra independența franceză, contra „pericolului american“ înseamna în aceeași măsură a protesta contra tutelei unei națiuni străine și a pune în același timp în cauză

anumite structuri economice.) Prin aceasta, orice conștiință naționalistă se vede obligată să țină cont de anumite dimensiuni supranaționale. De asemenea, pentru o conștiință naționalistă, apare o întreagă serie de probleme inedite: cum să se ia în considerare această adaptare la o situație nouă și la necesități originale din punct de vedere istoric?¹⁹

Întrebare cu atât mai stînjenoare pentru multe vechi naționalisme europene, unde transformarea însăși a sistemului relațiilor internaționale a schimbat considerabil scara puterii Statelor a căror independență pretindeau că o apără și a căror măreție pretindeau că o promovează. Pot de acum înainte să pretindă a vedea asigurate doar prin forțele de cure dispun securitatea comunității naționale? Pot, pe de altă parte, să ia în considerare dezvoltarea prosperității, să promoveze programul economic și tehnic doar în interiorul frontierelor statale? Nu s-au văzut, vechile naționalisme, constrînse, în cursul ultimilor cincizeci de ani să accepte formarea marilor grupări militare și economice (Alianța Atlantică, Piața Comună) cu caracter inedit din punct de vedere istoric? Însăși dinamica ce animă naționalismul nu riscă ea astfel să-l conducă, conștient sau inconștient, spre propria sa depășire? Mistica naționalistă, dacă se vrea fidelă valorilor sale esențiale, fidelă imperativelor fundamentale ale salvărilor grupului, nu este ea obligată să renunțe la unele dintre vechile sale interdicții, să se resemneze la modificarea sistemului tradițional al valorilor sale?²⁰

Dar criteriile statului-națiune, cele pe care secolul al XIX-lea european părea să le fi determinat și fixat definitiv, nu riscă, pe de altă parte, să se găsească repuse în discuție de către unele dintre noile naționalisme extra-europene? Date fiind fluiditatea și ambiguitatea conceptelor ideologice, demersul statului-națiune, definit teritorial, în cadrul frontierelor sale prezente, pare, pe măsura marelui ansamblu de civilizație, definit în termeni de limbă, de cultură sau de religie – de la naționalismul algerian, de

exemplu, la naționalismul arab.²¹ Mai ales mistica revoluționară, pe care mulți o revendică, nu este ea susceptibilă să conducă la conștientizări de solidaritate mult mai largi: cea a popoarelor înfometate contra popoarelor aranjate din punct de vedere material, a societăților proletare contra societăților ce posedă bunuri? „Ce este naționalismul? Ce așezați în spatele acestui cuvânt? Ce conține acest cuvânt? Independență, pentru ce?” întreabă Franz Fanon care încheie *Damnați ai pământului* printr-un apel la cruciada ce va elibera definitiv lumea sub-dezvoltată, unită în revendicările sale în fața Occidentului spoliator. Imaginea luptei raselor confundată și asimilată luptei de clasă, tinde atunci să acopere imaginea veche a rivalităților și a competițiilor naționale. Straniu naționalism, unde ideea națională tinde să dispară în spatele altor noțiuni, al altor mituri, al altor visuri ...

Acestor visuri și acestor mituri, ce viitor li se va rezerva? Problema rămîne deschisă, așa cum rămîn deschiși la această problemă și majoritatea dintre cei ale căror pagini au vrut doar să alcătuiască un inventar provizoriu.

DESPRE NAȚIUNE ÎN TIMPUL NOSTRU

„Întoarcerea națiunilor“. Formula este astăzi banală, destinată să desemneze ceea ce apare ca unul dintre factorii majori ai istoriei chinuite a acestui sfârșit de secol: apariția din ce în ce mai rapidă a unui număr din ce în ce mai mare de state-națiuni; multiplicarea, de la Québec-ul francofon la provinciile basce, de la Cașmir la Casamance, revendicări „iredentiste“; importanța nou acordată în discursul politic, la scară mondială, apelului la „valorile naționale“, la „primatul național“, la „exigența națională“ ... Toată chestiunea este totuși de a ști dacă termenii de „întoarcere“ sau „trezire“ atât de frecvent utilizați permit înțelegerea în întregime, în toată diversitatea aspectelor sale, a ansamblului de fenomene la care se raportează. Faptul național riscă adesea să fie perceput și interpretat ca un episod circumstațial, un accident istoric – demn de a fi plîns sau condamnat, prea rar pus într-o dimensiune temporală suficient de largă pentru a-i asigura o veritabilă înțelegere. În toată complexitatea datelor sale, problema cere, fără îndoială, un cadru de analiză sensibil mai larg, permițînd în același timp a se ține cont de moștenirea trecutului și de apelurile prezentului, de forța tradițiilor și de imperativele unei anumite modernități.

De aproape două secole, națiunile s-au înmulțit, afirmat și impus într-o mișcare continuă, opunîndu-se marilor construcții imperiale și spărgînd, una după alta, dominațiile lor. Consultarea retrospectivă a *Atlaselor* istorice este, în această privință, fără echivoc. Fără îndoială doar harta

politică a continentului american, după victoria marilor războaie coloniale ale secolelor XVIII-lea și al XIX-lea, a rămas aproape neschimbată în teritoria sale politice. Este semnificativă mișcarea de împărțire a teritoriilor care, de la sfârșitul primului conflict mondial (adică într-un timp relativ scurt), nu a încetat să însoțească Habsburgilor în Europa Centrală și cel al vechii monarhii otomane în Asia Occidentală, aliată din 1918; cel al marilor puturi britanice, belgiene și portugheze și dominații coloniale franceze, în iureșul celui de-al Doilea Război Mondial; în sfârșit, la o dată mai recentă, cel al Uniunii Sovietice al cărei teritoriu se întindea de la frontierele Oceanului Pacific. Europa nu pînă la țările astăzi număra 33. Societatea Națională 23 de state în 1914, în 1930, O.N.U. adună 185 în 1945 și astăzi 195.

Trebuie să considerăm această mișcare de proliferare, deși probabil, că continue. Totuși, cu precizie departe de a se opri, riscă să dominații imperiale, pe care nu mai există vechile altfel (cel puțin în formele tradiționale) cvasitotală dispariție, de

Exemplul Africii de Sud (naționale) în centrul atenției. foarte caracteristic. Trebuie să așezăm, în această privință, riale altădată trasate de către colonizatori au apărut în această zonă geografică, în jurul anului 1960, diverse noi state, progresiv independența. Or, prima trebuia să le consacra constatăm că sînt cazuri numeroase în care principiul unitar adesea obiectul contestațiilor să fie general acceptat, face particulară. Noului stat-națiune, secesioniste de o violență sale frontaliere și adesea în frământări și stabilit în limitele lăsate de colonizator, tînde să primele sale constituționale constituire: cea de etnie, de religie se opună o altă formă de stare față de vechile legături

de limbă și de rudenie, de obiceiuri, tradiții, ritualuri. Cazurile cele mai explicite sînt acelea unde refuzul ordinii naționale transmise la decolonizare a luat formele cele mai violente, întreprinzînd un război endemic (impropriu numit civil), ca în Rwanda sau Sudan. Dar nu există, în această regiune a lumii, state nou constituite care să nu fie supuse contestațiilor separatiste și disensiunilor fracționale, principiul comunității etnice fiind opus celui al unei ordini naționale unitare.

În privința continentului european – sau mai general, aria occidentală de civilizație – problema presupune o altă formă de analiză. Fără îndoială, perspectiva unei revendicări cu caracter etnic, conducînd la dislocarea și fărîmîțarea statului stabilit din punct de vedere politic, nu poate fi exclusă. Chiar în cadrul Europei, două cazuri pot fi considerate clasice în această privință: cel al Cehoslovaciei și cel al Iugoslaviei, ambele născute la sfîrșitul Primului Război Mondial din dislocarea unui Imperiu, cel al vechii monarhii austro-ungare. În ceea ce privește Cehoslovacia, în mod pașnic s-a făcut restituirea către Germania a teritoriului sudetilor și a celor trei milioane de locuitori, apoi separarea „amiabilă” de Slovacia. În ceea ce privește Iugoslavia, fostul regat s-a divizat în patru state, numeroasele limbi, religii și culturi ducînd, în unul dintre ele, Bosnia, la tragedia care se cunoaște. În ambele cazuri, procesul de disociere relevă totuși aceleași cauze: absența sentimentului de apartenență comună, refuzul formelor constituționale de coexistență și de solidaritate colectivă, voința de a crea un stat unitar doar pe baza identității lingvistice și a culturilor. În alți termeni, de a face să coincidă principiul unității etnice cu definiția juridică și politică a statului națiune, specificitatea culturală cu spațiul politic.

Astfel, sîntem nevoiți să luăm în calcul dezvoltarea destul de generală, chiar în inima celor mai vechi state-națiuni, a unei revendicări numite „regionaliste”, a cărei

semnificație nu este de neglijat. Fără îndoială, sîntem departe de violențele bosniace sau africane – deși nu se poate uita utilizarea sistematică a terorismului de către un anumit număr de mișcări separatiste, mai ales basce și irlandeze. Desigur, revendicările exprimate sînt foarte diverse, mergînd de la solicitarea unei totale independențe (adică crearea unui nou stat-națiune, bucurîndu-se de plenitudinea puterilor sale legale) la cererea, mai mult sau mai puțin calculată, a creșterii autonomiei administrative, economice sau culturale. Rămîne totuși evidentă (și prioritatea acordată revendicării lingvistice o dovedește cu tărie) tendința de a căuta, în afara cadrului național, stabilit în mod instituțional – dar resimțit ca prea îndepărtat, prea formal, prea abstract din punct de vedere juridic –, o nouă bază culturală și morală, poate de asemenea o atmosferă socială neostilă și mai apropiată. Revendicarea regionalistă se alătură vastei mișcări de repliere asupra identității, de restrîngere a spațiului social care, multiplicîndu-și apartenențele comunitare, constituie, fără îndoială, pentru unele dintre națiunile cele mai vechi ale continentului european, una dintre cele mai grave amenințări pe care astăzi trebuie să le înfrunte.

Amenințate din interior de un fenomen difuz de fragmentare, paradoxul timpului nostru face ca națiunile să existe astfel și dincolo de cadrul lor teritorial, printr-o imensă mișcare de civilizare, ale cărei orientări majore par să meargă într-o direcție total opusă. „Timpul lumii sfîrșite începe“ anunțase Paul Valéry în zilele de după Primul Război Mondial. Confirmarea, de către unii, a faptelor majore ale istoriei secolului nostru este în această privință răsunătoare. O formidabilă revoluție a transporturilor a făcut distanțele spațiale insignifiante. O dată cu multiplicarea schimburilor și cea a uniunilor vamale, solidaritățile economice s-au înmulțit, conducînd adesea la situații de strînsă interdependență. Dezvoltarea comunicațiilor și generalizarea infor-

mației, pe de o parte, deplasarea populațiilor și intensificarea fluxului migrator, pe de altă parte, contrastează în mod brutal cu parcelarea hărții geo-politice. Dincolo chiar de o evidentă tendință de unificare a tradițiilor, obiceiurilor și moravurilor (tendință foarte semnificativă în toate țările de civilizație occidentală), ar fi bine să ținem cont de caracterul supra-național al numeroaselor curente de gândire și nu mai puțin numeroaselor orientări politice, ideologice sau religioase: faptul privește tot atât de bine marxism-leninismul de ieri ca și islamismul de astăzi, ambele cazuri fiind negatori sau reductori ai specificității naționale. Și, în sfârșit, cum să nu ținem cont de constituirea vastelor alianțe internaționale, structurate în plan instituțional, economic, politic sau militar? Alianța Atlantică sau Comunitatea Europeană, născute în egală măsură din incapacitatea vechilor societăți occidentale de a asigura singure de acum înainte sarcina apărării lor sau stimularea dezvoltării lor.

Două aspecte deci puternic contrastante ale destinului națiunii în acest sfârșit de secol XX. Permanență pe de o parte mereu confirmată, mereu victorioasă a faptului național și a dinamicii naționale. (Nefiind vorba, de fapt, nici de o „trezire“, nici de o „întoarcere“, ci de continuare pe un drum neîntrerupt a unei mișcări începute și definite în orientările sale esențiale chiar de la debutul secolului precedent). Dar, concomitent, și în opoziție, constatarea restricțiilor din ce în ce mai numeroase, din ce în ce mai apăsătoare ale unui fenomen general de mondializare, conducând la slăbirea pînă la limită, la ștergerea vechilor entități statale.

Cu siguranță, ne este îngăduit să considerăm că o aceeași logică leagă una de alta aceste două afirmații contradictorii; restrîngerea continuă a spațiului teritorial și a autonomiei statale datorate multiplicării națiunilor fiind susceptibilă de a antrena și de a justifica inevitabila și necesara lor depășire. Referindu-ne la principiul însuși al statului-națiune, la datele sale prezente, la perspectivele viitorului său,

esențial este a constata că în interiorul acestei duble mișcări, în același timp victorioasă și amenințată, mereu solid asigurată pe plan ideologic, dar mai mult sau mai puțin amputată în libera exercitare a suveranității sale, deci în interiorul acestei duble mișcări, tinde să se definească locul pe care îl ocupă în sistemul internațional din ultimii ani ai secolului XX. Nimic nu indică, în perspectiva previziunii umane, că vechile patrii vor fi condamnate la pieire. Evidența factorilor de durată și de permanență pare că se impune mereu. Dar se prefigurează, de asemenea, din ce în ce mai clar, referindu-ne la patrii, amenințarea unui dublu pericol, inevitabil și paradoxal: cel al depășirii și cel al fărâmițării. Spre această dublă amenințare pare să fie îndreptată atenția observatorului contemporan.

În paginile de față ne vom referi doar la cea de-a doua amenințare: mulțimea studiilor privind evoluția ordinii internaționale făcând practic zadarnică orice nouă tentativă de sinteză.¹ Rămîne totuși faptul că, prin multe aspecte ale lor, problemele pe care le pune evoluția structurii interne a națiunilor nu ar putea fi separate de mutațiile de ordin internațional. Este suficient, în această privință, să ne amintim că pînă la cel de-al Doilea Război Mondial definirea termenului de „mare-putere” se baza pe faptul că statul-națiune astfel denumit dispunea sau se considera că dispune de puterea de a decide pacea și războiul. Ordinea internațională rezultată în urma războiului a impus altceva. Fenomenul războiului rece, extinderea puterii sovietice și a amenințărilor în privința acesteia au condus în mod inevitabil statele Vestului european la regruparea lor în jurul puterii militare americane, devenită astfel garanția esențială a apărării lor. Voința de edificare a unei entități europene unificate a avut, pe de o parte, drept consecințe, ample amputări ale suveranității: așa a fost cazul, încă din 1951, a Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului pentru șase țări din Vestul european, acceptînd să delege responsabilitățile lor

unei autorități independente de statele naționale: așa a fost în 1992, când semnarea Tratatelor de la Schengen și de la Maastricht a condus la suprimarea barierelor frontaliere între țările semnatare și la nașterea unei monede unice. Se înțelege de la sine că depășirea atribuțiilor tradiționale ale vechilor state-națiuni nu s-a făcut fără a declanșa numeroase crize de conștiință. Au existat astfel dezbateri în jurul Tratatului de la Maastricht, dar tot astfel fusese și în cazul proiectului din 1954, de punere pe picioare a unei „Comunități Europene a Apărării”. Pierre Mendès-France a putut să vorbească atunci „despre una dintre cele mai grave crize de conștiință care a tulburat țara” și Raymond Aron să compare tulburarea conștiințelor cu afacerea Dreyfus.

Dacă adăugăm la aceste dezbateri, cel puțin pentru Marea Britanie și Franța, pierderea puterii lor imperiale, este foarte evident că definirea însăși a noțiunii de apartenență națională nu poate să nu fie modificată. A fi, de exemplu, cetățean al unei Franțe reduse la hexagon, apoi la o autonomie economică și politică amputată puternic, nu poate evident să aibă aceeași semnificație pe care o avea în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial.

Amenințările interne.

Fracturi și disociere: cazul african

Astfel, instaurarea unei noi ordini internaționale nu protejează deloc națiunile timpului nostru de amenințările pe care ele se văd constrânse să le înfrunte în interiorul propriilor lor frontiere, chiar în cadrul domeniului teritorial care le aparține și unde pare să se afirme din ce în ce mai mult o complexă mișcare de ruptură și de disociere. Fenomenul este multiplu, de o gravitate inegală, în funcție de timp și de loc, dificil de cernut în diversitatea formelor sale de expresie. Este important să distingem măcar două cadre privilegiate

de analiză: cel al Africii decolonizate și cel al vechilor state-națiuni ale Occidentului european.

În privința primului dintre aceste domenii de analiză, fără îndoială este important să amintim mai întâi că nașterea națiunilor s-a dovedit întotdeauna a fi dureroasă, periculoasă, întotdeauna marcată de violență și nenorocire. Se știe: harta politică a Europei ar putea astăzi să prezinte o cu totul altă imagine dacă, dincolo de voința liber exprimată a popoarelor sale, puterea armelor nu ar fi trasat-o, remodelat-o și reasamblat-o de-a lungul secolelor. Nenumărate sînt cîmpurile de bătălie unde s-au ucis oameni ai căror descendenți, cîteva generații mai tîrziu, se găseau reuniți sub același drapel, adunați într-o comunitate în cadrul aceleiași stat. Privită dintr-o largă perspectivă istorică, fragilitatea națiunilor apărute după al Doilea Război Mondial prin destrămarea marilor dominații coloniale, vechi doar de vreo jumătate de secol, nu ar putea decît să surprindă realmente. Înțelegerea fenomenului presupune totuși evocarea celor două fapte esențiale, legate de caracteristicile înseși ale procesului de decolonizare.

Mai întâi, faptul că, împotriva anumitor apropieri prea în grabă stabilite, mișcările de „eliberare“ care au grăbit în decursul ultimilor cincizeci de ani căderea imperiilor europene de dincolo de mare, nu sînt cu nimic comparabile cu revoltele coloniale din care sînt născute, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului următor, mereu intacte în primele lor frontiere, statele contemporane ale continentului american. Rebeliunea contra dominațiilor engleze, spaniole sau portugheze nu avea la bază revolta populațiilor autohtone supuse în cursul secolelor precedente, ci, în special, a coloniștilor europeni, „creoli“ în sensul propriu al termenului. Niciodată, de exemplu, chestiunea unei posibile multiplicități lingvistice nu a fost evocată, limba colonizatorului fiind considerată ca beneficiind singură de o posibilă legitimitate oficială. Alt fapt semnificativ: mai mult

decît intervenția militară a metropolei, este – cel puțin în America Latină – teama de o revoltă indiană, ce vine să se adauge celei a sclavilor negri, care nu a încetat să preocupe pe primii și pe cei mai iluștri dintre eliberatori (cum a fost mai ales cazul lui Bolivar), înainte de toate preocupați de sprijinirea marilor proprietari de terenuri de origine europeană. Dar deja, cu cincizeci de ani înainte, în nordul continentului american, Thomas Jefferson, unul dintre fondatorii noii Republici, se opusese eliberării sclavilor, eliberare cerută drept revanșă de către cei loiali coroanei britanice.

Singurele puncte comune între cele două mișcări istorice de decolonizare rămîn deci, în final, respectul și confirmarea cadrului politico-administrativ lăsat de colonizator. Este important în același timp să amintim că, în ceea ce privește cel puțin statele nou create prin mișcarea de independență, acest cadru putea, în anumite cazuri, să fie deja definit înaintea acesteia. În alte cazuri, dimpotrivă, (și exemplul țărilor africane din sudul Saharei este în această privință pe deplin semnificativ) colonizatorului însuși i se datorază trasarea frontierelor, delimitarea spațiilor teritoriale și adesea numele acestor noi unități politice a căror apariție pe harta lumii, cîteva zeci de ani mai înainte, nu avusese alte origini decît în neajunsurile militare sau diplomatice ale intervenției europene. De unde, chiar în prezent, un factor deloc neglijabil al diferențierii. În primul caz (de exemplu, fostele protectorate tunisian și marocan), rezultatul logic al tutelei occidentale a fost de a întări unitatea și identitatea teritoriului plasat sub controlul său, dotîndu-l în mod special cu un aparat administrativ centralizat și centralizator, coerent și eficace. În al doilea caz (fără îndoială, cel mai frecvent), cel al unei definiri teritoriale în mod arbitrar trasate, timpul a fost insuficient, grupurile sociale prea diverse sau prea atașate particularităților lor pentru a se putea impune, în mod eficace, dincolo de vechile structuri comunitare și particularitățile etnice, noțiunea unei cetățenii politice acceptate

de toți, sub autoritatea unificatoare și integratoare a aceluiași Stat.

Deosebit de semnificative în această privință sînt de altfel formulările doctrinare, legitimările ideologice a ceea ce putem numi „naționalismul“ african, după cel de-al Doilea Război Mondial și în cursul luptelor de decolonizare.² În jurul a două teme esențiale, a două sisteme constante de referință, acestea s-au dezvoltat. Acte criminale, pe de o parte, îndelung denunțate, ale întreprinderii coloniale: înrobire politică, economică și morală; acapararea bogățiilor și pămînturilor; disprețul valorilor culturale ale popoarelor aservite, distrugerea structurilor sociale și a modurilor de viață tradiționale. Exaltare, pe de altă parte, în fața denunțării materialismului și raționalismului Occidentului, în fața valorilor „negrilor“, acordul lor privilegiat cu ordinea naturii, puterea creativității lor estetice, căldura protecției lor comunitare ... Două opere sînt în această privință deosebite în bogata literatură anticolonialistă franceză a anilor 1950: cea a lui Aimé Césaire și cea a lui Frantz Fanon, ambii de altfel de origine antileză.³ În numele „negrilor“ se exprimă primul, evocînd, nu fără o superbă forță poetică, „dezumanizarea“ colonizatului, pierzîndu-și liberul acces la cultura moștenită, smuls din rădăcinile cele mai profunde ale ființei sale, condamnat la uitarea limbii strămoșilor, „a zeilor, a pămîntului, a obiceiurilor, a înțelepciunii lor“. Cît despre al doilea, se situează în perspectiva „lumii a treia“, lupta anticolonialistă relevînd, de fapt, o revoluție cu caracter cvasimistic, dusă în numele dreptului săracilor și trebuind să conducă, prin intermediul unei repartizări generale a bogățiilor, la o transformare revoluționară cu caracter universal: „colonialismul și imperialismul nu vor cădea la pace cu noi dacă nu își vor retrage de pe teritoriile noastre drapelele și forțele de poliție. Repararea morală prin obținerea independenței nu ne orbește, nu ne hrănește – bogăția țărilor imperialiste este și bogăția noastră“.

Și, fără îndoială, aceste texte literare au avut o relativă importanță în procesul african de decolonizare. Rămân totuși semnificative, în măsura în care aici apar cu claritate, la o lectură retrospectivă, unele dintre contradicțiile majore cu care se găsesc mereu confruntate, pe întreaga întindere a Africii sub-sahariene, cea mai mare parte a noilor state-națiuni. Contradicții, mai întâi, între conceptele de „negri” sau „lumea a treia”, considerate ca fenomene generale de civilizație, și realitatea – de ordin esențial politic – pe care o reprezintă apariția noilor state-națiuni, definite prin stricta delimitare a unui anumit spațiu teritorial și prin instaurarea unui anumit tip de putere instituțională, garant al independenței și legalității. Contradicții încă între principiul fidelității față de vechile comunități etnice, moștenite din trecutul tradițional, înrădăcinate în multitudinea drepturilor obișnuite, și constrîngerile care sînt cele ale unei comunități cetățenești, prin definiție centralizatoare, nivelatoare și organizatoare, construite în întregime în jurul noțiunii de egalitate în drepturi și obligații. Contradicții, în sfîrșit, între un anumit tip de cultură apreciată în special pentru bogăția expresiei sale lirice, formele mitologizante și sacralizante ale sensibilității sale și un raționalism pozitivist preocupat înainte de orice de eficacitatea tehnică, de logica organizațională, pe care le regăsim atît în ideologia marxistă, cît și în viziunea capitalistă a dezvoltării. Chiar și viziunea asupra timpului este diferită: un timp nemăsurat, ne-cuantificabil, pe de o parte, un timp contabilizat, cu ritmuri strict echilibrate, al statului promotor și planificator.

Se cuvine, cu siguranță, să recunoaștem că aceste contradicții, aceste potențialități interne de dislocare și de recompunere, la origine legate de o anumită viziune ideologică a unui „naționalism” african înțeles și cultivat în singura perspectivă a revendicării anticoloniale, nu prezintă peste tot aceeași gravitate, nu pot fi considerate ca ducînd spre un unic și ineluctabil destin. Exemplul acestor noi

state-națiuni este prezent acolo unde, dincolo de diversitatea rădăcinilor etnice, de pluralitatea dialectelor și a particularităților locale, opozițiile interne par să se fi șters încet în profitul unei concepții unitare a apartenenței naționale. Existența unui cadru constituțional avînd deja o anumită stabilitate, permanența unui sistem administrativ ce dispune de o capacitate suficientă de control și de organizare, progresul școlarizării și, prin aceasta, deschiderea spre unificarea lingvistică, tot atîția factori susceptibili, fără îndoială, de a fi un obstacol în fața forțelor de fărîmîtare și de dezmembrare ... Rămîn totuși, în ceea ce putem considera drept modelul istoric clasic al unui proces de naționalizare unificatoare, importanți factori de diferențiere.

Mai întîi faptul – paradoxal, prea adesea neglijat, dar decisiv din punct de vedere istoric – că eventualitatea riscurilor de dezmembrare internă, generate de teama amenințărilor exterioare, nu joacă rolul integrator și unificator pe care l-au avut atît de des în serviciul tuturor vechilor state, mobilizînd masele pentru apărarea lor. (Nu este lipsit de semnificație, în această privință, că în interiorul cvasi-totalității acestor națiuni noi, armata, instituția militară, este definită și percepută mai curînd drept forță de menținere a ordinii, decît instrument privilegiat al apărării teritoriului „național“.) Se mai impune constatarea că fenomenul atît de frecvent al unei extreme personalizări a puterii nu pregătește suficient instaurarea unei veritabile participări cetățenești, riscă chiar să compromită definitiv conștientizarea colectivă a unui *bine* și a unui *drept comun*, fundament al legitimității naționale. Și, în final, cum să nu constatăm bogăția uimitoare a vechilor mitologii etnice, în raport cu extrem de puținele legende ce trimit la specificul strict național (referințele istorice, simbolurile colective, locurile comune ale memoriei) al căror conținut și importanță se disting cu greu. Revine, fără îndoială, timpului sarcina de a-și desăvîrși opera. Nu este totuși deloc clar că se realizează această profundă și complexă structurare unitară. Paradoxul pe care îl

reprezintă Africa decolonizată, cel puțin într-o mare parte a teritoriului său, rămîne cel al unei victorii a ideii de națiune, care continuă să însoțească precaritatea acestor națiuni.

Fracturi și disociere: cazul european

Amenințările de slăbire internă, de diluție sau destrămare, la care sînt astăzi expuse vechile state naționale aparținînd ariei occidentale de civilizație, obligă la o altă perspectivă a analizei. Mai diverse, mai complexe, de o natură și de o gravitate diferite, în funcție de modurile de organizare instituțională și trăsăturile istorice, adesea schimbătoare, riscul este mare în privința generalizării și a concluziei grăbite.

Este necesar, fără îndoială, să nu uităm că, pentru ansamblul societăților politice ale vechii Europe și ale lumii industrializate sau semiindustrializate, secolul al XIX-lea și o mare parte din secolul XX fuseseră marcate de o răsunătoare victorie, în ordinea politică și socială, a forțelor de unificare, de regrupare și de concentrare. La această victorie contribuie în primul rînd întărirea autorității și competenței statului, o extensie pînă atunci necunoscută a atribuțiilor puterii administrative și a numărului reprezentanților săi. Au contribuit și multiplicarea mijloacelor de transport, deplasarea și regruparea populațiilor, avîntul marilor aglomerații urbane. A mai contribuit obligativitatea școlii și – cu cîteva excepții – a serviciului militar, școala și cazarma, institutorul și ofițerul. Au contribuit, în sfîrșit, o anumită ștergere a dezacordurilor locale, reculul „dialectului”, disocierea culturilor regionale ... Toată problema este de a ști dacă tendința nu este astăzi inversată. Lăsînd deoparte domeniul economic, unde nu a încetat să crească rolul tutelei sau al controlului puterii statale (ceea ce nu se petrece fără a submina în parte unele dintre observațiile următoare), totul

pare a indica într-adevăr că unui anumit proces general de concentrare progresivă a venit să i se substituie, în raporturile dintre indivizi și grupurile sociale, un curios dar tenace fenomen de eroziune disociativă.

Foarte logice sînt, în această privință, după exemplul țărilor africane (sau al Caucazului ex-sovietic), fenomenele de dezagregare etnică care par a reține atenția în mod prioritar. Se situează, evident, în această perspectivă cazul evocat mai înainte care reprezintă fărîmîțarea succesivă a Cehoslovaciei și a Iugoslaviei, adică apariția pe scena internațională, în cadrul celor două state instituțional stabilite, a șase entități politice noi, revendicînd totala unitate etnică. Se situează, de asemenea, în aceeași perspectivă, de la Québec-ul francofon și Irlanda de Nord pînă la Țările Basce sau Corsica, multitudinea revendicărilor de independență, de o amploare inegală, dar care amintesc în expresia lor (oricare ar fi importanța reală a audienței lor) iredentismele naționale ale ultimului secol, confruntate cu vechile dominații imperiale. În schimb, mișcarea de revendicare pe care o putem defini drept specific „regionalistă” presupune desigur o interpretare mai complexă și mai nuanțată.

În acest ultim caz, este vorba în același timp (și fără a putea stabili o oarecare ordine a priorităților) de o fidelitate menținută sau regăsită în privința vechilor raporturi culturale, de o înrădăcinare tenace într-un anumit trecut comunitar, de exprimarea unei detașări, mai mult sau mai puțin profunde, față de formele prezente ale statului național. Totodată, în alți termeni, ecourile unei memorii neatinse de timp, imaginea unei ordini dispărute, dar mereu evidente în spirit și un sentiment de îndepărtare de un sistem statal a cărui putere integratoare pare să scadă, al cărui rol protector și unificator se șterge progresiv. Dincolo de semnificația sa ideologică și morală, este foarte evident că această mișcare de repliere afectivă nu poate să nu aibă importante consecințe de ordin politic. Astfel, s-a definit și propus imaginea

unei „Europe a regiunilor“ opusă „Europei națiunilor“ și considerată mai coerentă, mai conservatoare, mai conformă cu starea prezentă a legăturilor de solidaritate. Actualei compartimentări statale, prea rigidă și artificială, i s-ar substitui o altă hartă politică, diversă și multiplă, corespunzând „vechilor țări“, garantând în sfârșit viitorul armonios al vechiului continent. „Prinși între etnodemocrația regională și cetățenia europeană, noi am încetat să fim o națiune“, putea astfel să scrie încă din 1993, aparent nu fără oarecare satisfacții, un analist italian.⁴

Afirmația era prematură. Foarte general prezentă (dar cu grade foarte diverse de intensitate), revendicarea regionalistă dovedește desigur o pierdere evidentă a puterii de atracție mobilizatoare și integratoare a statului-națiune. În cea mai mare parte a cazurilor (cel puțin în cadrul Europei Occidentale), ea nu a ajuns totuși să slăbească în mod real puterea sa de decizie și nici principiul legitimității sale tradiționale. În schimb, mai periculos, depășind sau câteodată integrând opoziția regionalistă, există un fenomen de fragmentare identitară, de o cu totul altă natură, mai larg și mai difuz, pe care l-am văzut dezvoltându-se, în cursul ultimelor decenii, în interiorul majorității vechilor națiuni occidentale. Nu mai este vorba doar de vechile fracturi ideologice sau de partizanii inseparabili ai istoriei politice din orice societate democratică (care au condus rar la asemenea fracturi). Este o evidentă tendință spre relaxare, câteodată chiar cu o totală renaștere a legăturilor apartenenței colective, în profitul afirmării din ce în ce mai puternice a diversității intereselor categoriale ca și a particularităților socio-culturale.

Particularități care se găsesc de altfel definite în funcție de criterii foarte diverse, de vreme ce se vorbește de vîrstă, sex, activitate profesională, despre condiția socială, practica religioasă, despre modurile de petrecere a timpului liber sau de moștenirea etnică. În funcție de condiția sa de „tînăr“, de „femeie“, de „intelectual“, de „imigrant“, chiar

de „asigurat social“ sau de „suporter sportiv“ (fapt ce se obișnuiește, cel puțin în Franța, să se denumească, în mod curios, cu termenul de „culturi“), se tinde astfel să fie definit pentru fiecare modul de participare sau de non-participare, de adeziune sau de non-adeziune la destinul colectivității naționale. Problema apare ca foarte sensibilă în Franța de astăzi unde mulți observatori cad de acord să denunțe repelierea în „micro-social“ (familia, întreprinderea, sindicatul, banda ...) în detrimentul marilor instituții comunitare. La fărâmițarea solidarităților și apartenențelor, la afirmarea prioritară a intereselor categoriale, profesionale sau locale corespunde ștergerea viziunii de ansamblu, comună viitorului colectiv, după excelenta formulă a lui Alain-Gérard Slama – „nașterea unui Stat fără națiune“.⁵ Imaginea care tinde să se impună este cea a unei societăți, dacă nu fragmentate, cel puțin pe cale de fragmentare, în care se impune, mai mult sau mai puțin explicit, conștiința unei antice solidarități de destin.

Ezitante în coerența lor, nesigure în privința viitorului, societățile naționale ale vechiului continent se găsesc astfel în mod deosebit slăbite în fața acestei provocări majore, care înseamnă pentru ele evoluția situației demografice și presiunea din ce în ce mai puternică exercitată de „mișcarea migratoare“. Deși o ciudată interdicție de ordin ideologic invită (în Franța cel puțin) la minimalizarea acestei probleme, câteva cifre esențiale nu pot fi ignorate.⁶

Datele problemei sînt într-adevăr destul de simple. Ele se rezumă la opoziția dintre, pe de o parte, o Europă relativ opulentă, beneficiind de o protecție socială larg asigurată, dar unde numărul de nașteri nu încetează să scadă și, de altă parte, dincolo de Mediterana, devenită zonă de frontieră esențială, a regimurilor fragile din punct de vedere economic și politic, dar cu o excepțională creștere demografică. (În timp ce pe malul nordic al Mediteranei avem 1,2 copii pentru fiecare femeie în Italia, 1,3 în Spania, 1,4 în

Portugalia, în teritoriile Africii sub-sahariene se numără aproximativ 6 copii pentru fiecare femeie). După remarcabilele studii ale lui Jean-Claude Chesnais, numărul „tinerilor“ de la 15 la 25 de ani era estimat în Europa la aproximativ 75 milioane în 1994, dar nu va mai fi decât de 69 de milioane în 2000 și de la 55 milioane la 60 milioane în 2050. (În Germania, populația sub 15 ani a scăzut cu 37 % din 1970 pînă în 1987.) Astfel se desenează, din singurul fapt al opoziției piramidei vîrstelor, o nouă hartă a geografiei umane. Dar se accentuează, în paralel, diferențele nivelului de dezvoltare, venind să se adauge asimetriei procentelor de natalitate o imensă mișcare de migrație, de o amploare rar întîlnită în istoria societăților umane: Statele Unite au primit douăzeci de milioane de imigranți din 1950 pînă în 1990, Germania nouă milioane, Franța patru milioane. Pentru ansamblul Comunității Europene, numărul cererilor de azil era de 140 000 în 1985, se ridica la 450 000 în 1992. După estimări mai moderate, procentul real al fluxului de imigrare în spațiul european ar putea să fie de un milion de persoane pe an.

Față de amploarea acestei mișcări, fără încetare reînnoită, politicile statelor europene continuă să releve principii diferite; voința de integrare pentru Franța, unde principiul cetățeniei rămîne asociat doar faptului de a se naște pe solul național; statutul mereu provizoriu de „lucrător străin“ pentru Germania; permanență în Marea Britanie a unui sistem complex de inspirație comunitară, Anglia străduindu-se să concilieze respectul față de particularitățile culturale ale minorităților imigrate cu respectarea ordinii politice stabilite.

Rămîne totuși, în toate cazurile, faptul de a ști dacă capacitatea de primire a națiunii receptoare și capacitatea de adaptare a imigranților vor fi suficiente pentru a asigura un prag minim de coeziune socială și de înțelegere reciprocă. Fără îndoială, în istorie nu lipsesc exemple de întîlniri

fericite și de schimburi fructuoase între civilizații. Atîta timp cît astăzi se exprimă mai ales „multiculturalismul” periferiilor, nu mai putem vorbi de același fenomen. Fără îndoială se poate cita, pînă în prezent, într-o direcție diferită, exemplul Franței secolului al XIX-lea și al primelor decenii ale secolului XX: integrarea reușită a unui flux de imigrație foarte mare. Trebuie totuși să recunoaștem că marea majoritate a masei de imigranți era atunci compusă din elemente (italieni, portughezi, polonezi) foarte apropiate din punct de vedere cultural, prin obiceiurile și comportamentele lor sociale, de normele populației autohtone. Se mai cuvine să ținem cont de importanta putere integratoare care era atunci cea a sistemului școlar și care venea să completeze prezența, astăzi dispărută, a diverselor locuri de întîlnire și de întîmpinare, de o eficacitate particulară (de la „patronajul catolic” la sindicat sau celule comuniste). Condițiile s-au schimbat o dată cu extinderea unui fenomen de fărîmîtare și de fragilizare socială și o dată cu diversitatea fluxurilor de imigrație.

Astfel s-au constituit zone de repleiere identitară, izolate în interiorul teritoriului național, cîteodată chiar spații ale non-dreptului. Dar în paralel s-au afirmat, în interiorul populației autohtone alături de un naționalism de respingere și de repleiere sub forme diverse (partide structurate sau fenomene de bandă), mișcări xenofobe adesea puternic înrădăcinate în mediile populare și făcînd din lupta contra imigrației obiectivul lor prioritar. Imediată reacție de neliniște, fără îndoială, și adesea ușor de înțeles în condițiile prezente ale vieții urbane. Fidelitate, de asemenea, față de imaginea unei patrii care pare să le scape. Foarte departe totuși de a contribui la o restrîngere unitară a comunității naționale, se pare că, dimpotrivă, acțiunea lor conduce la o lărgire a fracturilor, la o întărire a fenomenelor de ruptură. Dar, pe un alt plan, mult mai rar evocat, nu este tot o mișcare de retractare ce rezultă dintr-o anumită politică numită „culturală” la care Franța oferă, fără îndoială, un model privilegiat? Grijă de epurare

lingvistică (vânătoarea de termeni *franglais*), politica mai ales de *quotas* (apărare a cîtecului „național“, a filmului „național“) reprezintă în această privință exemple cu atît mai caracteristice, cu cît par să scape oricărei contestații. Putem admite că ele constituie o evidentă ruptură cu o lungă tradiție a deschiderii, care de la Renaștere la Romantism nu a încetat să marcheze și să îmbogățească istoria literară, artistică și intelectuală a națiunii.

Nu este lipsit de importanță să constatăm că, în expresia însăși a acestui neo-naționalism cu caracter esențial-protector (și care depășește delimitările politice tradiționale), accentul este pus fie pe valorile ereditare, fie pe cele de limbă și de cultură, fie și pe unele și pe altele, în același timp. Adică pe tot ceea ce în limbaj sociologic s-ar numi, foarte semnificativ, profilul „etno-cultural“ al națiunii ... Rămînînd pe același plan conceptual, dar într-o direcție total opusă, atenția este tentată să se îndrepte spre un anumit număr de alte interpretări contemporane ale patriotismului. La polul opus, cea a patriotismului numit „constituțional“, așa cum l-a denumit filosoful german Habermas, apare drept foarte semnificativă.⁷ Schematizînd puțin, nu este deloc cazul de a repudia, în însăși esența sa, noțiunea de entitate națională, ci de a subordona acceptarea sau refuzul său naturii ordinii politice și tradiționale stabilite. Recunoașterea apartenenței naționale este deci mereu fluctuantă, mereu revocabilă în funcție de schimbarea instituției politice și de judecățile spre care înclină ea. În totala inversare a valorilor acceptate înainte, politica nu mai este definită în funcție de națiune, de apărarea sa, de prosperitatea sa, de interesele sale, ci națiunea este acceptată sau refuzată în funcție de ordinea politică, de principiile pe care se bazează, de afirmațiile ideologice pe care le emite. Legitimitatea patriotică este astfel stabilită drept esențial dependentă de ceea ce se consideră a fi legitimitatea instituțională; în chiar principiul său, națiunea este înghițită de către politică.

Prin urmare, tot atâtea expresii contradictorii ale ideii de națiune, tot atâtea incertitudini. Printre contradicții și incertitudini percepem totuși că, de la începutul acestui secol, dezbateră pare să se fi deplasat sau, mai precis, o nouă dezbateră s-a deschis. La vechea întrebare pusă de Renan *«Ce este o națiune?»* o alta a venit să i se alătore: *La ce servește o națiune?*...

Națiune și modernitate

«La ce servesc națiunile?» Se pare că întrebarea nu are șansă să fie pusă cu folos decît cu condiția de a nu o închide încă o dată în cadrul vechii și tradiționalei dezbateri între nativ și dobîndit, determinismul etnic și libera alegere individuală, fatalismul nașterii și voluntarismul adeziunii cetățenești. Cu condiția de a ține cont de diversitatea și de multitudinea cazurilor propuse de istorie.

Desigur, trebuie, încă de la început, să susținem cu tărie că principiul apartenenței naționale nu poate în nici un caz să fie redus doar la condițiile nașterii. În alți termeni, „faptul de a fi născut aiurea“ nu exclude, nici nu limitează posibilitatea concretă a unei autentice inserții în comunitatea națională. Și, în alți termeni, valorile culturale considerate caracteristice specificului național trebuie să fie considerate drept susceptibile de a fi asimilate de orice element străin – susceptibile chiar de a fi, fără a-și pierde nimic din autenticitate, diversificate și îmbogățite de aportul străin. Experiența istorică, și în special cea a instituției școlare franceze (în timpuri cînd expresia avea încă un sens), nu a încetat să ateste în mod exemplar realitatea și amploarea acestui fenomen de integrare națională și de inserție socială.

Nu am putea, pe de altă parte, să nu ținem cont de acest fapt esențial pe care îl rezumă atît de bine formula lui Max Weber: „Conceptul de națiune se definește mereu în

relație cu puterea statală“. Adică în relație cu definirea unui anumit spațiu teritorial relevînd o aceeași suveranitate și delimitat de frontiere legitime, juridic recunoscute. Aceasta înseamnă și prezența unui stat organic constituit, reclamînd o anumită formă de legitimitate constituțională și exprimîndu-și autoritatea printr-o rețea complexă de organisme administrative. Aceasta înseamnă și existența unui sistem extins de dispoziții legislative și de interdicții juridice, definind pentru fiecare statutul său, drepturile și îndatoririle sale, forma însăși de participare la viața colectivă.

Acest ansamblu de constatări trebuie să conducă în mod ineluctabil la reducerea problemei naționale la unica sa afirmație juridică și politică? A o lipsi cumva de valorile memoriei, de moștenirile istoriei, de normele tradiționale, de disponibilitățile și de fidelitățile conștiințelor? Jean-Jacques Rousseau însuși, al cărui rol capital în definirea așa-zisei cetățenii a națiunii se cunoaște, nu o gîndea astfel, stabilind o legătură strînsă între ceea ce el numea „pactul social“ liber acceptat de toți și „caracterul național“, adică un ansamblu comun de uzanțe, de obiceiuri și de moduri de viață moștenite din trecut. Renan, care situează principiul însuși al națiunii în expresia unei voințe colective liber exprimate – voința de „a trăi împreună“ –, definește totuși acest fenomen de adeziune comunitară drept „o rezultantă vie“: adică drept rezultat al lentei înțelegeri a aceluiași destin, a construcției progresive, prin succesiunea generațiilor, a unui patrimoniu specific (mod de gîndire, reguli morale și obiceiuri sociale).

De fapt, oricare ar fi modurile de organizare instituțională, apare îndoielnic că, în realitatea sa concretă, trăită zi de zi, destinul unei națiuni poate să fie considerat drept reductibil doar la afirmarea puterii statale. Fără îndoială, cazul Franței dovedește o remarcabilă simultaneitate între dezvoltarea unui autentic sentiment național și extensia unei puteri monarhice centralizatoare și integratoare. Dar Germania și Italia au fost definite și visate drept națiuni înainte de

a fi constituite ca state. Invers, existența unui stat cehoslovac și a unui stat iugoslav (precum și a altora) nu a fost de ajuns să asigure perenitatea unei națiuni. Putem vedea schițându-se în minte și în inimi, în afara cadrului politic prezent, imaginea unei comunități naționale în construcție. Putem vedea de asemenea dezintegrându-se, moral și social, o națiune în interiorul structurilor statale foarte solide stabilite. Dacă conceptul de națiune relevă faptul politic, realitatea faptului național nu se reduce la asta.

Astfel, dezbaterea asupra fundamentelor națiunii și principiile pe care ea se bazează constituie o necesară introducere la o întrebare cu caracter mult mai imediat: întrebarea despre rolul său, funcțiile sale și chiar prețul pe care trebuie să i-l atribuim în acest început de secol XXI și în fața exigențelor modernității. Întrebarea se pune cu atât mai insistent, cu cât, provenind de la orientări ideologice de o extremă diversitate, astăzi este într-un mod foarte general anunțat declinul națiunilor, arhaismul lor, salută realizarea unei noi ordini mondiale, eliberată în sfârșit de imperativul națiunilor ... Termenii rechizitoriului sînt multipli: obstacole în libera dezvoltare a schimburilor, împărțiri arbitrare ale spațiului mondial, dar mai ales amenințarea constantă la adresa păcii. Fenomenul războiului fiind considerat, în general, legat inseparabil de însuși principiul suveranității naționale.

Observație esențială, dar care determină o altă observație nu mai puțin esențială. Dacă este adevărat că, în timpul ultimelor două secole, în numele dreptului și al interesului națiunilor, conflictele războinice nu au încetat să reapară, este la fel de evident că, în lunga istorie a societăților omenești, războaiele naționale nu reprezintă în final decît una dintre expresii, pe lîngă multe altele, ale ciudatei propensiuni spre masacru a speciei umane. În numele hoardei, al cetății, al Prințului, al lui Dumnezeu sau al zeilor, al

incertitudinilor ideologiei sau al așteptării fericirii care va să vină, grupurile umane nu au încetat niciodată să se ucidă între ele. Nu este deloc evident că lărgirea granițelor politice va pune capăt acestei curioase particularități. Sentimentul elenismului împărtășit nu a împiedicat cetățile grecești să se ucidă unele pe altele. Credința creștină nu a interzis deloc luptele și masacrele între grupurile umane creștinate. Este permis de altfel să amintim că, în fața conflictelor etnice, religioase sau sociale, națiunea însăși este cea care, în chiar principiul său, a fost mult timp considerată drept un factor esențial de pacificare. Ar fi puțin înțelept să credem că anularea sa ar permite atingerea acestui obiectiv.

Aceasta nu înseamnă că națiunile nu vor putea într-o zi să dispară. „Națiunile, scrie Renan, nu sînt ceva etern. Ele au început. Ele se vor sfîrși.” Va rămîne atunci istoricului sarcina să înțeleagă sau să încerce să înțeleagă, cu aceeași privire pe care o îndreptăm noi astăzi spre Cetatea greacă sau spre epoca medievală, ceea ce ele au reprezentat pentru cei care au trăit sub legile lor. Adică ceea ce ei au așteptat de la ele și ceea ce este posibil ca ele să le fi adus, valorile esențiale pe care le-au reprezentat, funcțiile pe care a trebuit să le asigure.

Mai întîi, valori ale memoriei. Fie prin naștere sau prin libera alegere, apartenența națională se prezintă întotdeauna ca un fenomen de inserție în timp. Pornind de la așa-numitele „spații ale memoriei”, se construiește și se menține orice conștiință a apartenenței naționale: date aniversare al căror ansamblu constituie un veritabil calendar civic paralel cu calendarul religios, imagini legendare ale marilor oameni ai trecutului, monumente dedicate cultului colectiv. Astfel, Franța celei de-a Treia Republici construisese un destul de uimitor tezaur colectiv, cu mărețele sale locuri de cult (Pantheonul, Arcul de Triumf cu flacăra sa reaprinsă în fiecare zi), ritualul său comemorativ (defilările de la 14 Iulie), lunga sa galerie de personaje transformate în eroi (de la Vercingétorix

la Pasteur sau la Victor Hugo). Statuile înălțate în piețele publice, denumirea străzilor și bulevardelor, constantele referințe la trecut ale discursului politic, tot atâtea trimiteri zilnice la o istorie națională comună, mult studiată de altfel pe băncile școlii ... Și, fără îndoială, această istorie, în special episodul central al Revoluției de la 1789, a rămas obiectul interpretărilor contradictorii, confruntărilor multiple și fără încetare reînnoite, fiecare dintre familiile spirituale sau politice construindu-și, de fapt, propriul sistem explicativ, închizând evenimentele și oamenii într-o aceeași imuabilă confruntare ideologică. Dar a rămas, în egală măsură, dincolo de dezbateri și de controverse, un ansamblu comun de puncte de reper clar definite – mărturie a aceleiași unități în timp, a aceleiași inserții într-o tramă istorică. Printre opozițiile doctrinare, dezbaterile asupra a ceea ce a fost și a ceea ce ar fi putut să nu fie, o legătură de aceeași natură a continuat să reunească viii și morții, trecutul și prezentul. Fenomenul de anorexie istorică, de izolare în planul imediat, care pare astăzi să caracterizeze o largă fracțiune a tineretului vechiului Occident, apare în final mult mai redutabil pentru echilibrul societăților noastre decît memoria confruntărilor de altădată.

Factor de inserție în timpul istoriei, așa poate fi definită națiunea într-una din funcțiile sale. Dar și factor de inserție într-un spațiu de civilizație a cărei proximitate îl face imediat de înțeles: cel al limbajelor și uzanțelor, al modurilor de a simți și de a gândi. Moștenire, dar este de asemenea și realitate socială și culturală, concretă și eficientă. Fără îndoială, trebuie să înțelegem că disertațiile în jurul tematicii „sufletului popoarelor” conțin anumite elemente artificiale, nesigure sau temerare. Nu este în zadar totuși dacă, în istoria societăților occidentale, dezvoltarea școlarizării și afirmarea ideii naționale se găsesc atît de strîns asociate. Nu este în zadar, de exemplu, dacă, de-a lungul atîtor generații, cunoașterea fabulelor lui La Fontaine

a reprezentat, pentru marea majoritate a francezilor, unul dintre semnele cele mai evidente ale apartenenței lor naționale (în același timp ca expresie a unei înțelepciuni considerate exemplare). Atâtea generații de școlari francezi au învățat istoria din manualele lui Malet și Isaac, au explicat în clasă Corneille și Molière, au recitat Musset și Victor Hugo, iată fapte de care istoria politică trebuie să țină cont. Și fără îndoială trecutul cultural al Europei a fost marcat de prezența acestor mari mișcări transnaționale care au fost, între altele, Barocul, „Luminile“, Romantismul și Suprarealismul. Nu este mai puțin adevărat că operele literare sau artistice, care sînt expresia acestor mișcări, sînt marcate de specificul „național“. Rămîne atunci să știm dacă această diversitate națională a modurilor de expresie a gândirii și a sensibilității poate fi considerată drept dăunătoare pentru istoria generală a civilizațiilor. Evident, ar fi lipsită de înțelepciune o asemenea afirmație.

Ansamblul acestor observații nu are deloc drept obiect să incrimineze definirea națiunii ca un fapt de ordin esențial istoric. Adică născută și încheată în tumultul bătăliilor, însemnînd calculele cancelariilor, perfecționările administrative ale sistemelor statale. (Și este chiar ceea ce îi reproșează adversarii săi, precum Mario Vargas Llosa care, într-o conferință celebră, denunță națiunea drept „născută din arbitrar, din intrigi imperialiste, din interese economice, din forța brutală aliată hazardului“.) Este necesar totuși să recunoaștem că, îndată ce au fost construite, fără îndoială din improvizația oamenilor, adesea chiar din întâmplările destinului, națiunile nu au fost mai puțin creatoare ale unui tip de civilizație. Adică vaste spații de întâlniri și schimburi, sinteze de culturi diverse și de-a lungul secolelor mutual îmbogățite, sisteme complexe de drepturi și de obligații colective. Dificil în aceste condiții să nu ții cont de datele pe care le denumim de obicei „culturale“. Pentru că oamenii

care trăiesc pe același teritoriu vorbind sau înțelegînd aceeași limbă, referindu-se la aceleași amintiri, raportîndu-se în totalitate la aceleași valori, au putut efectiv să devină „comunități de cetățeni“, pentru a relua faimoasa formulă a lui Dominique Schnapper: adică au dobîndit posibilitatea de a-și dezbate împreună destinul. Dezbaterea are totuși toate șansele să se întrerupă cînd limba nu va mai fi aceeași, referințele istorice vor fi diferite, regulile de viață socială opuse. Principiul însuși al cetățeniei presupune, pentru toți membrii unei comunități, prezența mijloacelor de înțelegere reciprocă, libera acceptare a unui elementar sistem comun de uzanțe, de obiceiuri și de valori. Cînd este depășit un anumit prag acceptabil de diferențiere culturală, încetează, o dată cu ștergerea oricărui substrat civic, orice posibilitate de acțiune legislativă, ca și orice perspectivă de proiect de ordin colectiv.

Și, fără îndoială, putem concepe, și istoria prezintă remarcabile exemple, grupuri umane cu culturi multiple conviețuind într-un mod pașnic, adesea chiar fructuos din punct de vedere social și cultural, în interiorul aceluiași sistem politic. Sistemul Imperiilor este deci înlocuit cu sistemul Națiunilor și este adevărat că, de la Imperiul Roman la dominațiile coloniale europene, acestea au asigurat, într-un mod destul de general, popoarelor pe care le integrau, lungi și fructuoase perioade de pace. Dar trebuie să recunoaștem în egală măsură că nu a fost vorba niciodată, în interiorul acestor vaste spații, de o repartizare egală a puterii: departe de a fi împărțită, aceasta rămîne în esență monopolul comunității cuceritoare, nelăsînd altora ceea ce se desemna în vocabularul vechii Franțe cu termenul de „libertăți“, adică marje de amploare diversă (cel mai adesea limitată) de autonomie a deciziei. Imperiile au avut măreția lor. Nu este totuși întîmplător faptul că, în cursul ultimelor două secole, ele s-au năruit unul după altul. Căderea lor a coincis în același timp cu aspirația spre libertate și cu afirmarea unei

identități, câteodată foarte vechi, câteodată născocită chiar din ordinul imperial: aceea a națiunilor.

Mult timp triumfătoare, trebuie să admitem că este rindul lor să se simtă astăzi amenințate. Problema este că, în pofida a ceea ce se contura în interiorul marilor imperii, este destul de rău definită noua ordine care ar putea fi construită actualmente pe ruinele lor. Adică ce tip, ce principii ar putea releva această nouă ordine comunitară susceptibilă de a le înlocui? Capabilă de a impune aceeași disciplină și aceleași fidelități, capabilă de asemenea de a asigura aceleași garanții de libertate, aceleași capacități de dialog și de inserție comunitară. Este inutil în această privință să subliniem faptul că, pentru orice străin venit de pe alt continent, pentru integrarea în una din aceste națiuni trece mai întâi integrarea în Europa? ... Perspectiva largilor spații pacificate, locuri de întâlnire, de schimburi și de armonioase sinteze este astăzi tot mai îndepărtată. În instabilitatea vechilor state-națiuni se multiplică fenomenele de dispersie și de repliere socială, zonele de „fără-drept“ și de „fără-cetățenie“, degradarea vechilor organizări și a vechilor entități, ba chiar întoarcerea la banda rătăcitoare și prădătoare. Pe scurt, umbra a ceea ce era numit altădată barbarie. În fidelitatea față de principiile sale esențiale, națiunea redevine totuși refugiu, solidaritate care implică apartenența la o comunitate. Acesta este oare momentul pentru a abandona această solidaritate?

GENERAȚIE, TRADIȚIE, CONTEMPORANEITATE

În ce măsură trebuie să mă consider, esențialmente dependent, tributar segmentului de secol în care m-am născut, anilor care m-au văzut trecînd de la copilărie la adolescență și de la adolescență la maturitate? Solidar, cu alte cuvinte – cel puțin în aspectele esențiale, în felul meu de a gîndi, în gusturile mele, în comportamentul meu – cu toți cei al căror destin se înscrie în același decupaj cronologic, în același ciclu al dimensiunii temporale? În ce măsură ar trebui, dimpotrivă, să mă consider, și tot în privința esenței ființei mele, un depozitar trecător – și cvasi-accidental – al unei moșteniri acumulate lent în decursul timpului, martor, păstrător și agent de transmitere al unui anumit trecut față de care data mea de naștere nu ar mai avea decît o importanță relativă? ... Pînă la urmă, frămîntărilor istoriei, ultimelor ei contorsiuni sau etapelor care îi marchează cursul ar trebui să le datorez ceea ce sînt? Dimpotrivă, morților oare (cel puțin unora dintre ei), continuității prin descendenții lor, permanenței prin succesiunea lor aș aparține eu mai întîi?

Formulată în termenii unei alternative atît de abrupte, cît de la sine înțeles că această întrebare nu și-ar putea găsi cu ușurință un răspuns și în mod global acceptabil. Întrebare greu de eludat totuși pentru acela a cărui vocație profesională este tocmai de a studia modalitățile de inserție în timp ale avatarurilor aventurii umane. Cu atît mai greu, cu cît intero-

gația istoricului o întâlnește aici pe aceea mai secretă, mai persistentă, care îl preocupă pe fiecare dintre noi la un anumit moment al vieții sale și pe care fiecare riscă să și-o pună.

„Oamenii seamănă mai mult cu epoca lor decît cu propriul lor tată“ afirma Lucien Febvre¹ descriind trecerea de la mentalitățile medievale la cele ale modernității umane. Poate, și fără îndoială este adevărat în anumite medii, este vorba în esență de unele dintre modurile de a înțelege, de a gândi și de a simți. Dar această afirmație încetează de a fi adevărată, și chiar în perioada studiată de Febvre, în ceea ce privește ansamblul uzanțelor, al comportamentelor, al atitudinilor în fața vieții și a morții și chiar în privința majorității cunoștințelor. Între legăturile de generație, adică tot ce unește în interiorul aceleiași comunități pe oamenii de aceeași vîrstă, și ponderea tradiției, adică tot ceea ce menține în conștiința noastră prezența unei lumi dispărute, legile de demarcație sînt fără îndoială imposibil de stabilit. Cei doi termeni rămîn totuși prea des utilizați, cele două noțiuni prea des evocate pentru a fi zadarnic sau derizoriu să zăbovim asupra complexității utilizării lor. Nici o meditație asupra națiunii, asupra legăturilor de apartenență națională, natura și durata acestor legături, nu ar putea să evite impactul cu datele esențiale, atît de importante, ale acestei problematice.

Conceptul de generație și incertitudinile reprezentativității

Trei citate dintre multe altele, nenumărate. Trei citate care nu vizează altceva decît practica neîncetat lărgită a unui termen și a unui concept.

Toată vara anului 1981, pe fațada numeroaselor cinematografe pariziene, un afiș și agresivitatea unui titlu: *Eu*,

Christiane F..., 13 ani, drogată, prostituată. Și ca subtitlu, un fel de rezumat și de comentariu, această afirmație: *Imagina mea unei generații ...* „Ce contrast, ce trecere bruscă! Majoritatea francezilor gîndea ca Bossuet; *deodată*, francezii gîndesc ca Voltaire.“ Cu strălucirea acestor formule începe, consacrată studiului a „treizeci de ani de viață intelectuală a Europei“, ceea ce rămîne una dintre operele majore ale istoriei ideilor și care nu este alta decît *Criza conștiinței europene* de Paul Hazard ... Aproximativ cu un secol în urmă, reflectînd asupra altei „crize“, aceea a „generației“ romantice care era a sa, Alfred de Musset începea astfel o lungă confesiune pe care el o numea ca fiind a unui „copil al secolului“: „În timpul războaielor Imperiului, pe cînd soții și frații erau în Germania, mamele neliniștite aduseseră pe lume o *generație* febrilă, palidă, nervoasă. Concepuți între două bătălii, educați în colegii în răpăitul tobelor, mii de copii se priveau cu ochi sumbri, încercîndu-și mușchii firavi ...“

Atît cît se poate aprecia, cuvîntul utilizat de Musset la începutul secolului trecut – dar care se regăsește și la Chateaubriand – pentru a desemna pe tinerii ajunși o dată cu el pe scena istoriei nu era folosit pe atunci foarte frecvent. Banalizat într-o măsură considerabilă, el a intrat demult în atenția cercetării etnografice și în vocabularul sociologic. În mod simultan locul privilegiat pe care istoricii literaturii, primii fără îndoială, par să-l fi rezervat utilizării lui n-a încetat să se extindă în ansamblul istoriei ideilor și în istoria mentalităților. Schema ne-a devenit familiară: viziune a trecutului și viziune a prezentului se prezintă ca organizate în faze succesive de durată aproximativ egală, ca și cum ar fi ritmate de o pulsațiune secretă, asemenea succesiunii vîrstelor în cadrul vieții umane. Valuri ce se succed la intervale aproape regulate, de treizeci de ani, și care vin să reînnoiască peisajul intelectual și moral al unei epoci. În timp ce valul precedent scade și se retrage, un „nou val“ vine să i se

substituie, purtător al unui nou sistem de valori sau de gândire, diferit prin gusturi, aspirații, voință. Raționalismului Luminilor i se opune generația romantică căreia îi urmează generația simbolistă: iată cadrul în care manualele ne-au învățat să închidem o sută douăzeci de ani de viață literară europeană.

Timul istoric se găsește astfel structurat în unități, în tranșe „armonios contradictorii“, într-o inexorabilă dialectică în care reînnoirea temelor se identifică cu aceea a oamenilor. Se poate stabili o aparentă coerență, o încercare de ordine și de clasificare acolo unde istoricul a riscat întotdeauna să se piardă în fluiditatea glisantă a unui trecut fără asperități evidente. Ea permite în egală măsură introducerea unui element de raționalitate acolo unde logica legăturilor, legea efectelor și a cauzelor nu pare să se fi impus vreodată cu o claritate indiscutabilă. Toată chestiunea este de a ști dacă problemele puse în termeni de generație nu ocultează altele, a căror formulare și examinare ar fi, poate, cu adevărat profitabilă, mai stimulativă și pentru gândirea istoricului ...

Nu mai mult decît altul, istoricul ideilor (dar și istoricul formelor, moravurilor, sensibilităților) nu poate evita imperativul de a-și jalona itinerarul. Fără îndoială că recursul la noțiunea de generație îi oferă avantajul unor serii de puncte de reper folosite cu destulă ușurință și în mai mare măsură mai conforme cu obiectul său de studiu decît marile delimitări tradiționale fie de ordin politic, fie de ordin militar. Se pare totuși că o bună utilizare a conceptului necesită imperios să se țină cont de un număr de observații susceptibile, fără îndoială, să-i limiteze îndeosebi distanța, limita de „valabilitate“.

Prima constatare: aceea a caracterului cvasiobligatoriu factice de identificare colectivă pe care o presupune utilizarea termenului. E greu să o consideri pe tînăra Christiane F... „treispreze ani, drogată, prostituată“ ca eminemamente re-

prezentativă pentru toate adolescențele născute în jurul anului 1968 ... Se va admite fără îndoială, pe de altă parte, că în anul 1680, „nu toți francezii“ (acceptînd chiar să se înțeleagă prin această formulă doar masa infimă a populației regatului alfabetizată și aptă pentru o anumită formă de gîndire teoretizantă) gîndeau „ca Bossuet“. Cum se va admite, fără mare greutate că, treizeci de ani mai tîrziu, „nu toți francezii“, contemporani cu Voltaire, gîndeau ca acesta din urmă. Cum să nu remarcăm că, în sfîrșit, analiza făcută de Musset genezei bolii „copiilor secolului“ nu se aplică decît cu greutate propriului său caz. Născut în 1810, este îndoielnic ca micul Alfred să fi avut, înainte de a împlini cinci ani, ocazia frecventă de a schimba ocheade „sumbre“ cu foarte tinerii săi colegi: cu atît mai mult, să-și fi încercat în compania lor „mușchii firavi“. Prin urmare, principalii reprezentanți ai „generației“ literare în care el este de obicei integrat par să fi rămas legitimiști convinși, total străini la intrarea în vîrsta adultă, față de puterea de fascinație pe care poetul *Noptilor* o atribuie retrospectiv răpăitului tobelor asupra colegilor napoleonieni.

În realitate, realizat doar din punct de vedere ideologic, orice studiu exhaustiv al unei „generații“ (adică al unei „cohorte“ de tineri care ajung la viața activă aproape în același timp) nu va întîrzia să scoată în evidență anumite disparități și suficiente contradicții. Se evocă, de exemplu, așa cum a fost cazul adesea pe parcursul ultimilor ani, ceea ce se numește „generația Agathon“, după numele celebrei anchete conduse în 1911 de Henri Massis și Alfred de Tarde și consacrată „tinerilor de azi“²? Se va insista atunci pe imaginea tinerilor de douăzeci de ani care confundă cu aceeași admirație pe Barrès, Bergson, Maurras și Péguy, și care recuză cu același elan pozitivismul, scientismul și raționalismul semenilor mai mari, regăsind certitudinile pierdute ale credinței religioase; anti-parlamentari din punct de vedere politic, din punct de vedere moral avizi de ordine, de

aventură și de acțiune. Portretul robot nu rezistă totuși unei analize care scoate la iveală repede atât caracterul artificial, cât și pe cel excepțional al desenului. Acesta nu numai că se naște dintr-un amalgam care adună tendințe desigur existente, dar adesea paralele, nu convergente. (Prăpastia rămîne mare, în majoritatea cazurilor, între tînărul intelectual bergsonian și discipolul lui Maurras care, prin intermediul maestrului său, se afiliază direct la pozitivismul lui Comte.) Mai mult încă, această schemă nu se poate aplica decît unei fracțiuni reduse a tinerilor studenți care nu constituie, la scară națională, decît o minoritate foarte restrînsă în cadrul unui grup al categoriei de vîrstă aproximativ defînit. Cîți tineri cititori ai lui Péguy erau în jurul anului 1910? Cîți ai lui Maurras? Cîți ai lui Gide? etc. ... Este imposibil să dăm azi un răspuns exact la aceste întrebări. Se poate afirma că o anchetă statistică, relativ riguroasă, dacă s-ar fi făcut la vremea respectivă, nu ar fi stabilit decît o nebuloasă de grupuri mici, puțin coerente, incontestabil reduse din punct de vedere numeric și cu un caracter cvasimarginal.

Concluzii de aceeași natură s-au impus cu claritate și cu o rigoare vizibil sporită ca urmare a unei acțiuni de strîngere a unor mărturii orale, condusă de noi și consacrată militantismului studentesc din anii 1930. Era vorba de o populație puțin numeroasă și foarte strict delimitată: să fi fost student între 1932 și 1936 și să fi participat la o acțiune politică militantă. Or, aceste mărturii nu numai că subliniază caracterul încă o dată foarte artificial al unei imagini admise în mod convențional despre tineretul „anilor '30“, imagine construită plecînd doar de la date literare și despre care trebuie să admitem că nu reflectă decît foarte aproximativ realitatea gusturilor, preocupărilor și opțiunilor celor mai mulți. Dar fiind vorba de un mediu deosebit de restrîns, este și mai izbitoare importanța neașteptată a factorilor de heterogenitate pe care acesta tinde să-i prezinte. Clivajele decelate nu se situează, într-adevăr, doar la nivelul angajamentelor ideo-

logice și al comportamentelor politice. Ele se situează, de asemenea, și fără să fie obligatorie concordanța, între cele două categorii de factori, la nivelul tradițiilor sociale și al educației familiale. Ele apar, în sfârșit, cu o precizie deosebită la nivelul tipurilor de formare școlară și de apartenență universitară: amplexarea hiatului care separă pe elevii facultăților științifice, pe studenții facultăților de medicină, pe cei ai facultăților de drept sau pe cei de la disciplinele literare se impune în mod evident. Prin lecturile sale, prin modurile de participare la viața culturală, un tânăr militant al Acțiunii franceze este adesea intelectualmente și moralmente mult mai aproape de un tânăr militant socialist decât un militant al P.S.F. al Colonelului de La Rocque. Dincolo de anumiți factori, reali, deși destul de puțin omogeni (de exemplu convingerea traversării unei perioade de criză, sentimentul prezenței unei amenințări), este într-adevăr foarte dificil de definit ceea ce am putea considera ca fiind o sensibilitate culturală comună.

Diferențierea între medii și modurile de raportare la tradiție, între formele uceniciei sociale și tipurile de formare intelectuală constituie factori care vin să nuanțeze și adesea să contrazică aparenta unitate a tot ceea ce pare să însemne numitorul comun al apartenenței la aceeași categorie de vîrstă. Chiar Péguy, adresîndu-se lui Daniel Halévy, în ultimele pagini din *Victor Marie comte Hugo*, evoca „marele partid al bărbaților de patruzeci de ani”: „Eu vreau să fondez un mare partid al bărbaților de patruzeci de ani. Cineva m-a clasat dur în această categorie, m-a adus repede în categoria bărbaților de patruzeci de ani. Profit de acest lucru. Vechiul politician profită de toate. Întemeiez un partid al bărbaților de patruzeci de ani. Vei face parte din el, Halévy...” Susceptibil și el, un an mai tîrziu, să-și ocupe locul în aceeași comunitate a categoriei de vîrstă, Thibaudet îi va preciza mai tîrziu semnificația: „Bărbații care aveau patruzeci de ani în 1914, treizeci în 1904, douăzeci în 1894, anul în care a

fost condamnat și degradat căpitanul Alfred Dreyfus“. Dar Thibaudet adaugă imediat că aceste date și aceste cifre prea puțini oameni le-au trăit în „forul interior“, construindu-și destinul în jurul lor. Și el cita cazul acelui pescar breton, care, rătăcit în mulțimea de ziariști ce pîndeau întoarcerea ilustrului condamnat de la Insula Diavolului, întreba pe unul dintre ei „cine putea fi acest Dreyfus“ ... De fapt, așa cum Péguy îl imagina și îl definea, „partidul bărbaților de patruzeci de ani“ nu se referea decît la un mediu destul de restrîns, acela din care se recrutau cititorii *Caietelor*, adică acela al intelectualilor „angajați politic“, pe care Afacerea Dreyfus îi marcase într-adevăr. Noțiunea de vîrstă nu avea sens așadar decît legată de un grup anume al comunității naționale – grup cu precizie delimitat din punct de vedere ideologic și sociologic.

Destine biologice și periodizare istorică

În rezumat, cel puțin pentru cei care l-au utilizat cu mai multă ușurință, conceptul de generație a servit mai ales la punerea în valoare a factorilor de opoziție și de ruptură. Vor fi considerați, oricare ar fi importanța lor numerică reală, membri constitutivi și reprezentativi ai unei generații aceia care vor manifesta maximă tendință de diferențiere sau de opoziție față de ceea ce este considerat sistem stabilit de idei și de valori. Astfel, se va vorbi cu deosebită insistență despre generația Agathon sau cea din mai 1968, despre generația cubistă sau generația existențialistă, care se situează esențialmente într-o perspectivă privilegiată, aceea a contrastului sau a confruntării și dovedind, implicit sau explicit, importanța deosebită acordată fenomenelor de punere în discuție sau de mutație bruscă. În mod evident, nu se poate pune problema negării interesului față de aceste fenomene. Ar fi bine doar ca ele să fie redată în realitatea

dimensiunii lor istorice, adică să nu se neglijeze amploarea câmpului ideologic, intelectual sau estetic în ansamblul său, să nu se confunde, cu alte cuvinte, o școală sau o epocă. Ar fi bine de asemenea să nu se uite că adesea este discordanță între impactul acordat cutărui sau cutărui episod de către generalitatea discursului istoric și experiența trăită în realitate de către generația cu care s-a obișnuit să se asocieze acesta: anchetele de opinie americane au arătat, de exemplu, că, deși categoriile tinere apăreau ca majoritate în mișcarea de opoziție față de războiul din Vietnam, ele totuși, luate în ansamblu, au dovedit o atitudine evident mai favorabilă continuării luptei decât cei mai vîrstnici. Cît despre evenimentele din mai 1968, se pare că ele au marcat mai profund și mai durabil, la toate vîrstele, lumea profesorilor, nu marea majoritate a celor care le erau atunci studenți ...

Rezervă prealabilă, căreia vine să i se adauge o alta și care vizează însăși stabilirea factorilor de periodizare, pe care îi presupune în mod obligatoriu orice recurs la conceptul de generație. În interiorul unei comunități umane, scurgerea vieții se face printr-o mișcare imuabilă, continuă, neîncetată. Valul nașterilor se poate îngusta sau lărgi; dar nu se întrerupe niciodată. Raporturile statistice dintre masa de bătrîni și cea de copii se pot modifica; fiecare an înregistrează totuși un anumit număr de bărbați și de femei care împlinesc douăzeci de ani. Or, în utilizarea sa cea mai frecventă, termenul de generație conduce în mod inevitabil la introducerea, chiar în interiorul inflexibilității acestei treceri, a unor praguri, paliere, platforme de imobilitate sau de ruptură. Ce amploare se cuvine să se atribuie spațiului temporal care se presupune că separă fiecare dintre aceste paliere? Cum să se stabilească datarea lor, cărui tip de cronologie să fie atașate? Pe scurt, ce tip de decupaj să se adopte și în ce măsură se cuvine să credităm acest decupaj cu o valoare de permanență și de universalitate? Tot atîtea întrebări a căror formulare respinge orice răspuns veleitar.

Înțeles în esență pe plan ideologic ca o manifestare simultană de urgență și de punere sub semnul întrebării, fenomenul *generație* se sustrage, în realitate, oricărei tentative de datare cît de cît riguroase. Alfred de Musset însuși situează frămîntările și frisoanele „palizilor săi contemporani” în formele trasate de tînărul Goethe, născut cu șaizeci și unu de ani înaintea lui și de către Byron, născut cu douăzeci și doi de ani înaintea lui (cărora ar trebui adăugat Chateaubriand, născut cu patruzeci și doi de ani înaintea lui). Numele celor pe care tinerii din generația Agathon îi desemnează ca mentori și maeștri sînt cele ale bărbaților care, cu excepția lui Péguy, născut în 1873, au depășit cu toții patruzeci de ani în 1910, chiar și cincizeci: Sorel, născut în 1847; Bergson, născut în 1859; Barrès, născut în 1862; d'Annunzio, născut în 1863; Maurras, ca și Claudel, în 1868. Se știe, în sfîrșit că, în măsura în care au încercat să-și teoretizeze acțiunea, contestatarii din mai 1968 nu au ezitat să revendice drept model gînditori ca Marcuse, Reich sau Illich, care ar fi putut fi, din punct de vedere biologic, bunicii lor. Ritmul de treizeci de ani în care unii încearcă să închidă marile pulsioni ale mișcării de idei apare deci, din această privință, derizoriu. Fără îndoială că normalitatea demografică presupune coexistența a trei nivele de vîrstă în cadrul aceluiași grup familial: tatăl, fiul și bunicul. Dar numai ca o simplă metaforă acest model este susceptibil de a fi aplicat în cîmpul istoriei mentalităților. Generațiile biologice se reînnoiesc an după an, lent, inexorabil. Neinteresînd cel mai adesea decît parțial comunitățile, „generațiile” ideologice se supun la rîndul lor propriilor ritmuri, își urmează propria evoluție, care nu ar putea fi asimilată cu aceea care determină parcursul unei vieți umane. Reînnoirea demografică este uniformă și constantă. Reînnoirea ideilor, a formelor și a sensibilităților este diversă, multiformă și capricioasă.

Se cuvine, pe de altă parte, să se țină cont de inextricabila dificultate de care se izbește orice încercare de stabilire, plecînd de la noțiunea de generație, a unui tablou autentic al concordanței cronologice. În funcție de epocă, grupuri sociale și mai ales în funcție de cîmpurile de activitate umană, fenomenul de generație nu va fi perceput în mod identic și la date simultane. Să atribui emergenței unei noi generații inovațiile în plan estetic, în viața formelor și a stilurilor, nu coincide decît în mod excepțional cu mutațiile esențiale constatate în atitudinile sociale sau în comportamentele morale. Marile jaloane ale istoriei mentalităților religioase nu se prea confundă cu marile repere ale istoriei tehnicii. Cronica modelor vestimentare de-a lungul ultimelor două secole nu are decît legături superficiale cu succesiunea regimurilor politice. Tocmai generației Agathon, al cărei antisemitism este prezentat ca unul dintre punctele esențiale ale sistemului său de valori, îi aparțin responsabili profunderor inovații tehnologice apărute în perioada interbelică. Dezvoltarea, în decursul secolului al XIX-lea, a evlaviei populare, a credinței în apariții miraculoase, a cultului marital este aproape concomitentă cu pozitivismul raționalist din ideologia dominantă în mod oficial. Folosirea ciocanului pneumatic a marcat o cotitură decisivă în viața unei întregi generații de mineri. Ar fi un gest de temeritate să-l punem în legătură cu atracția simultană exercitată de dadaism sau de suprarealism asupra unei anumite categorii de intelectuali. Cariera marilor antreprenori și a marilor conducători ai industriei din secolul trecut atinge vîrsta maturității în momentul în care tumultul romantic ajunge la apogeu.

Dar la ce bun să multiplicăm exemplele? În mod evident, faptul de a fi apărut în același timp pe scena lumii nu presupune obligatoriu, pentru oamenii din aceeași categorie de vîrstă, o autentică similitudine în comportament, aspirații, conceperea destinului. Noțiunea de timp nu poate avea semnificații diferite în funcție de spațiul social în care este trăită? Există timpul istoricilor (și cel al calendarului) –

timpul desfășurat plat, omogen, articulat în mod regulat, organizat în mod rațional. Și există *timpuri* multiple, avînd în funcție de grup, mod de viață, forme de activitate sau tipuri de civilizație, densitate, intensitate și dimensiuni diferite. Aceste divergențe între formele de percepere a timpului nu pot să nu se traducă, în interiorul aceleiași societăți și în același cadru cronologic, prin forme sensibil diferite și în perceperea trecutului și în înțelegerea prezentului.

Din perspectiva tradiției

Remarcile precedente conduc totuși la golirea completă de conținut a unui concept prea frecvent utilizat fără îndoială pentru a nu fi minat de redutabile incertitudini? Noțiunea de generație scapă oricărei analize. Folosirea ei rămîne dificilă și precară. Ea rezistă totuși, cu fermitate, în măsura în care istoricul, ca și sociologul persistă, aprofundează și nu se împiedică de unele realități imediate ne semnificative. Sondajele de opinie îi reafirmă valoarea, arătînd semnificația anumitor certitudini, a anumitor reacții și afirmații proprii unor grupuri de vîrstă. Solidaritățile „de clasă” – și trebuie să înțelegem termenul în sensul în care îl utilizează Péguy, acela pe care îl dă instituția militară, adică identitatea datei de înrolare („același contingent”) – continuă, pe de altă parte, să joace un rol ușor verificabil în desfășurarea cotidiană a vieții colective ... Dar rămîne mai ales faptul, în planul reflecției celei mai generale, că acest concept de generație re apare, și nu fără insistență, de îndată ce, răsturnînd datele problemei, atenția se îndreaptă nu asupra factorilor de ruptură sau de reînnoire a tramei istorice, ci asupra importanței ce se cuvine acordată ponderii continuității, locului valorilor legate de moștenire și de transmitere a acestora.

Fiecare grup de vîrstă, și oricare ar fi diversitatea epocilor de la care se revendică sau diversitatea mediilor în care se înscrie, referindu-se obligatoriu la cutare sau cutare viziune a trecutului, la cutare sau cutare tip de amintire, orice reflecție în jurul ideii de generație nu poate să nu reintroducă în demersul său factorul *memorie* sau, mai degrabă, *memorii*. Fiecărei generații, în cel mai larg sens al termenului, îi corespunde o memorie istorică specifică, conjugare specifică de date, de evenimente și de nume proprii, moștenire caracteristică unei anumite forme de cultură școlară. Pe de altă parte, orice grup politic sau ideologic tinde să se definească în funcție de un anumit număr de referințe doctrinare sau afective extrase din trecut și prin intermediul cărora el se străduiește să-și precizeze identitatea și să-și afirme legitimitatea. Astfel, noțiunea de tradiție se găsește indusă în chiar sînul oricărei cercetări, la oricărei întrebări puse, plecînd de la conceptul de generație.

Limitîndu-se la planul politicului, cel mai accesibil și cel mai adesea evocat, încercarea nu se dovedește mult mai ușoară decît în cazul precedent. Să acceptăm în mod foarte general să desemnăm prin termenul de tradiție politică orice fenomen de permanență în timp a unui sistem relativ coerent de imagini, reprezentări, amintiri, comportamente, aderări și respingeri. Foarte repede, observatorul mai atent își va da seama că, în general, termenul este utilizat în funcție de mai multe semnificații vizibil diferite.

Cuvîntul poate mai întîi desemna transmiterea, de la o generație la alta, a unui corp de doctrine, a unui ansamblu de valori postulate sau principii cărora un grup social determinat din punct de vedere politic – o „familie politică”, după o expresie devenită obișnuită –, posedînd o identitate proprie, cu o individualitate recunoscută, se străduiește să le asigure permanența și protecția: astfel, René Rémond descrie ceea ce el consideră a fi cele trei componente ideologice ale Dreptei franceze și pe care le urmărește de la Res-

taurație pînă în prezent, continuitatea, perenitatea aspirațiilor și afirmarea lor³... Dar expresia poate fi utilizată în egală măsură în afara clasificărilor partizane stabilite în mod obișnuit, fără să existe o corespondență imediată și precisă cu o „familie politică” catalogată din punct de vedere istoric. Regionalism, productivism, industrialism, mesianism revoluționar, constituie astfel tradiții politice autentice care traversează două secole din istoria noastră, transcend linia de demarcație dintre partide, fiind prezente succesiv sau adesea simultan sub etichetele cele mai diverse și în tabere opuse.

Încă o semnificație: ritualurile și ceremonialurile, adică persistența anumitor forme de sociabilitate politică. Se va evoca în această privință comemorările (14 Iulie, 1 Mai, Jeanne d'Arc etc. ...), manifestațiile și defilările cu tipicul și itinerarele lor, dar și anumite forme deosebite ale discursului politic, specificitatea retorică a cutărui sau cutărui limbaj partizan ... Și cum să uităm, în sfîrșit, – a patra interpretare posibilă a termenului „tradiție” – locul deținut, în interiorul aceleiași culturi politice, de către această lume multiplă, difuză, dificil de delimitat și care este lumea amintirii legendare: locuri sacralizate, personaje transformate în eroi, mărturii răzlețe ale vechilor temeri, ale vechilor ranchiune sau ale vechilor fidelități păstrate prin povestirea familială, poveste, cîntec. S-ar greși dacă s-ar neglija aceste amintiri. Oricît de greu de descifrat ar putea să pară uneori, păstrarea lor atîrnă greu în discernerea și determinarea prezentului. Trebuie să ne amintim de lecțiile lui Gabriel Le Bras, care demonstrează toată importanța pe care o au pentru istoria religioasă a Franței contemporane anumite clivaje anterioare Revoluției: „Teroarea, afirma el, mai mult dezvăluie rupturile decît le creează”.⁴

Tipologie prea sumară, desigur, pe care ar trebui cu siguranță să o precizăm și să o nuanțăm, în legătură cu care trebuie să admitem că înseamnă pentru analiză un preambul

necesar oricărui efort aprofundat de reflecție. În plus, trebuie să se recunoască că, departe de a risipi neclaritățile, nu face decît să scoată în evidență ambiguități noi și redutabile. Dincolo de orice sistem de clasificare, sînt de fapt două procese istorice foarte distincte, care tind să acopere chiar noțiunea de tradiție politică: pe de o parte, un proces de transmitere, pe de altă parte, un proces de repetiție. În conformitate cu rădăcinile sale etimologice (*tradere*, a transmite), tradiția politică trebuie în mod normal să se definească în termeni de moștenire: o moștenire de ordin ideologic, afectiv sau moral, legată de trecut și trăind pînă în prezent. Acesta este într-adevăr cazul cel mai frecvent. Referințele la trecut sînt explicite, recunoscute și afirmate în mod deschis. Depozitarul unei tradiții politice se înscrie într-o „descendență“ și nu-i lipsește conștientizarea acesteia. Cît despre principiile pe care le profesează, știe că alții dinaintea lui le-au exprimat. Valorile pentru care luptă, cîți alții nu le-au apărut! Gesturile pe care le face, cîți alții nu le-au făcut! Noțiunea de tradiție are aici semnificația ei esențială. Trecutul rămîne o realitate imediat sensibilă, prezentă în gîndire, memorie, atitudini și comportament.

Dar se poate și invers, ca tocmai în ocultarea memoriei, în ignorarea sau indiferența față de ceea ce a fost, trecutul să poată fi recunoscut în prezent. Dacă este permisă constatarea constantelor, nu mai este permis să se vorbească de transmitere. Fără îndoială, cei vii par întotdeauna să-i imite pe cei morți. Reluînd drumuri deja parcurse, un discurs deja pronunțat, totuși nu se ascultă mesaje venite din trecut și nu acestora li se răspunde. Nu este vorba în realitate decît de reacții identice în fața unor situații similare. De-ar fi doar să evocăm zvîcnirile atît de adesea repetate ale unui naționalism popular, protestele anarhiste, nostalgiile ecologiste sau comunitare, istoria unui secol (sau a două secole) de viață politică franceză se arată astfel deosebit de bogată în resurgențe neașteptate, izbucniri neprevăzute ale vechilor

dezbateri, reluate fără încetare tocmai cînd le-ai fi crezut potolite pentru totdeauna. Atît de multe, încît te întrebi uneori dacă, pe un anumit plan, ținînd cont de rupturile accidentale născute din eveniment, dezbaterile ideologice majore ale societăților noastre contemporane nu se găsesc condamnate, și poate pentru mult timp, să se desfășoare într-un univers ideologic aproape închis, încremenit într-o tematică nereînnoită și ne-reînnoibilă, imuabil în interiorul frontierelor intelectuale și spirituale care îl delimitează. Un fel de eșichier ale cărui compartimente ar fi mereu aceleași: unul dintre ele ar putea fi liber provizoriu, doar pentru a fi în curînd ocupat din nou.

Transmitere și mutație

Perspectivile se modifică totuși – și aici reapare noțiunea de generație – și se impune din nou atenției, îndată ce reflecția se deplasează pe terenul analizei sociale. Doar că e pusă în alți termeni, vizînd modurile sale de inserție în mișcarea continuă a vieții colective, sau, altfel spus, vizînd funcționarea însăși a mecanismelor de transmitere.

Foarte firesc va fi astfel evocat rolul familiei. Maurras deja distingea regaliștii „din naștere” și regaliștii „din rațiune” și se cunoaște de altfel locul ocupat de un anumit număr de mari dinastii, conservatoare sau republicane, în istoria Franței. Foarte firesc este evocat și rolul școlii: unele dintre marile noastre tradiții politice nu tind oare să se confunde cu anumite tradiții școlare și universitare, contrare învățămîntului bisericesc sau celui de stat, tradiții normaliste, politehnice etc.? Este evocată în sfîrșit problema „mediului”: mediul local sau regional (Vendeea, Cévennes și atașamentul specific acestor comunități), mediul profesional (institutorii, funcționarii de poștă, minerii din Nord), grupări

religioase sau asociative (Bisericile, mișcările populare, sindicatele, partidele etc.).

Astfel putem considera drept sigură afirmația conform căreia mediile sau grupurile sociale cele mai coerente, cele mai puternic structurate vor fi cele în care se perpetuează în modul cel mai eficient fenomenele de memorie: a adera la o grupare, la un partid nu înseamnă în același timp a adera la o memorie, a se înscrie într-o istorie? Invers, disponibilitățile în privința prezentului se dovedesc cu atât mai largi, cu atât mai puternice, cu cât legăturile privind aderarea la un grup vor avea tendința să se destrame. Această dublă mișcare este ilustrată în special, într-un mod exemplar, în studiul pe care Edgar Morin⁵ l-a consacrat comunei bretone Plodemet. Comună „roșie“ din punct de vedere politic de-a lungul unei lungi perioade a istoriei contemporane, această fidelitate politică se explică printr-un anumit număr de factori anteriori mării rupturi ai Revoluției franceze: izolare geografică, slabă amprentă a creștinării, o situație de semi-disidență constatată în privința puterilor locale. Tradiția se alterează atunci când spațiul social se lărgeste, contactele cu exteriorul se multiplică, urzeala țesăturii sociale începe să se destrame.

Aceste constatări nu ar putea totuși să oculteze termenii unei vechi dezbateri angajate între sociologi și istorici în anii 1920 și pe care chiar subiectul nostru ne invită să o reluăm și să o aprofundăm astăzi ... „Memoria unei societăți se menține acolo unde poate, adică pînă unde se întinde memoria grupurilor care formează societatea“. Formula, care datează din 1925, este a lui Maurice Halbwachs, unul dintre primii, fără îndoială, care a pus problema a ceea ce el însuși numea „cadrele sociale ale memoriei“.⁶ Problemă la care el aducea un răspuns relativ simplu în expresia sa, deși plin de consecințe pentru istoricul mentalităților. Persistența unei veritabile memorii colective, afirma Halbwachs, se găsește direct legată de permanența în timp a grupului social unde este născută și unde rămîne înscrisă această memorie. Dis-

părînd grupul, amintirile, tradiția dispar o dată cu el. Atunci începe timpul istoriei scrise, reconstituirea rațională a unui trecut regăsit din punct de vedere intelectual. Dar tradiția, esențial definită ca o putere a imaginarului și a afectivității, „prezență magică“ a trecutului în mințile oamenilor, rămîne la fel de dependentă de întîmplările, de vicisitudinile și de rupturile vieții sociale. Imuabilă, cînd grupul care îi este paznic conservă coeziunea și durata sa, condamnată la dispariție cînd grupul se micșorează și se dizlocă.

Un dialog esențial este astfel pornit, prezent în planul ultim al oricărei încercări de reflecție generală în jurul conceptului de tradiție. Recenzînd cartea lui Maurice Halbwachs, dar îndepărtîndu-se de concluziile sale, Marc Bloch sublinia deja, cu insistență, rolul primordial al forțelor interne de evoluție, de selecție sau de modificare în complexitatea jocurilor memoriei colective. Perenitatea și coeziunea grupului social, susținea el, nu implică în nici un fel menținerea în aceste prime forme a integrității unei tradiții. De fapt, nu se face nici o transmitere fără mutație, nu există nici o tradiție care să se perpetueze fără să se modifice, să se înnoiască sau să se remodeleze. „Sub numele de obiceiuri imemoriale, scria el evocînd atît regulile juridice, cît și credințele religioase ale Evului Mediu european, o mulțime de noutăți s-au strecurat.” Și concluziona: „Esențial tradiționaliste. societățile Evului Mediu au tradus în fapte visul de a trăi din amintire, dar această amintire se dovedește infidelă ...”. La fel, majoritatea etnologilor nu pierd ocazia să insiste asupra faptului că de-a lungul generațiilor, cultura societăților „arhaice”, dominate și ele de grija majoră de conservare a trecutului, nu a fost niciodată trăită în mod imuabil. Formele rămîn împietrite, fără îndoială, aparent neschimbate, dar sensul lor se înscrie într-un lent proces de modificare. Dincolo de repetarea aceluiași ritual, a acelorași gesturi, a acelorași formule, conținutul mesajelor își schimbă puțin cîte puțin semnificația.

Înțelegem astfel că, prins într-un anumit moment al dezvoltării sale și în însăși mișcarea a ceea ce considerăm a fi continuitatea sa, un curent ideologic riscă să apară sensibil diferit în raport cu imaginea sa de la punctul de plecare. De la Domnii de la Port-Royal la agitatorii de la Saint-Médard, jansenismul a cunoscut mutații destul de sensibile. Dar cititorul fidel al lui Joseph de Maistre se recunoaște total în discipolul lui Maurras? Reclamându-se de la o aceeași filieră, plasat adesea sub o aceeași siglă, în ultimul plan al unui enunț prezentat drept identic există de fapt o gamă foarte diversă de atitudini și de comportamente, de sisteme de adesiune sau de angajament pe care istoricul mentalităților se vede constrâns să le ia în calcul ... De unde, deconcertanta facilitate cu care termenul de tradiție pare a se putea preta la cele mai diverse interpretări și raportări la istorie. Utilizat în cadrul și în serviciul unei oarecare strategii politice, el constituie atunci un factor de legitimare a unei eficacități ce nu poate fi neglijată. Este suficient să ne amintim în această privință multiplicitatea cauzelor (și a caracterului lor frecvent contradictoriu) în profitul cărora „tradiția republicană” a fost atât de des invocată mai mult de un secol. Dar gaullism, socialism, liberalism etc., câte apropiieri, câte confiscări de acest tip în cronica cotidiană a vieții noastre politice?

Tot atâtea întrebări care nu pot să nu sublinieze importanța complexului de evenimente în care se înscrie obligatoriu orice tradiție politică. Nu este deloc posibil ca transmiterea valorilor sau credințelor moștenite din trecut să opereze într-un fel de vid istoric, de absolut atemporal. La povara tradițiilor vine foarte natural să se adauge o alta, cea a exigențelor contemporaneității. În măsura în care este trăită, orice tradiție politică este obligată să furnizeze răspunsuri pentru preocupările prezentului – supusă deci necesității de a se adapta, de a se defini sau de a se redefini în funcție de această interpretare fără încetare reînnoită ... Rămân gloriificarea unui anumit trecut, personajele marcante,

aniversările pios celebrate. Și, chiar dacă sistemele de referință continuă să rămână vii în memorie, descendenții sînt sensibil diferiți de cei din care se trag. Exemplul, adesea citat, al vechii Vendée este în această privință foarte caracteristic. „Vendeea nu a fost niciodată blocul imobil pe care ne-am complăcut să-l vedem“ scrie J.-C. Martin, unul dintre cei mai recentți istorici, care vorbește despre mutații, despre schimbări, „adaptări continue la noi exigențe“.⁷

Concomitent, cîte entități nou apărute în cadrul peisajului nostru politic! În ce măsură, de exemplu, memoria comunistă, cultul său, legendele sale și discursul său specific se înscriu în mod real, autentic în istoria ideologică a mișcării muncitorești franceze? Al Doilea Război Mondial, Rezistența, colaborarea se găsesc la originea tradițiilor inedite, nelegate în mod obligatoriu de un trecut mai vechi, dar a căror pondere, persistînd de o jumătate de secol, nu este nesemnificativă. Dar fuseseră mai durabile, mai profunde încă, marile răsturnări, rupturi succesive ale perioadei revoluționare și imperiale, o veritabilă matrice de fidelități multiple și contradictorii care, fără a șterge în mod real diversitatea moștenirilor Vechii Franței și-au dezvoltat totuși cursul lor liber și puternic de-a lungul întregii noastre istorii contemporane.

Prin aceste forțe ale memoriei, ale tradiției, factori esențiali ai inserției sociale, se menține acest raport, mereu în schimbare, dar mereu prezent, al memoriei personale și al memoriei colective, care se stabilește, în cel mai profund plan al conștiințelor individuale, indispensabila legătură dintre trecut și prezent. Istoricul mentalităților constată că nu se găsește decît foarte rar în prezența unei linii tradiționale clar circumscrise, ușor de catalogat și ușor de precizat. Acestea sînt noduri, puncte de răscruce ale tradițiilor – sincretisme tradiționale – pe care le întâlnește cel mai frecvent. Rezultă că tradițiile care se interferează în aceste noduri, se întîlnesc în aceste puncte de răscruce, relevă în general straturile cronologice cele mai diverse. Unele se

întorc în trecut cu cîteva secole, altele cu cîteva decenii. Memoria cea mai apropiată, cea care se referă la episoade relativ recente, ușor de depistat, se amestecă cu prezența continuă a trecutului greu analizabil, cu cea mai îndepărtată amintire dintr-o lungă succesiune de generații dispărute. Imposibil deci, în aceste condiții de heterogenitate temporală, să apreciem dacă fiii vor respecta cu fidelitate porunca înaintașilor... Ne rămîne totuși, întotdeauna, în funcție de datele imprevizibile ale unei istorii care se face, libertatea de a le interpreta îndemnurile ...

A se recunoaște contemporan

În orice moment al istoriei, noțiunea de schimbare se găsește, în mod paradoxal, în centrul oricărei reflecții. Oricît de stabile, oricît de imuabile ar putea părea, tradițiile nu sînt trăite în același fel, nu sînt încărcate de același conținut ideologic, nu vehiculează întotdeauna aceleași valori afective – într-o aceeași perioadă de timp – în funcție și de vîrsta fiecăruia ... Decît să vorbim din nou despre generație, pare totuși mai judicios, mai exact din punct de vedere intelectual, să recurgem la un alt cuvînt, apropiat, fără îndoială, dar poate mai ușor sesizabil, mai puțin încărcat de echivoc și de ambiguitate: cel de contemporaneitate – și trebuie să înțelegem prin asta sentimentul, imaginea contemporaneității, prezența sa în gînduri, emoții, modul de a simți și de a acționa. Acest sentiment, în general confuz, dar adesea puternic, al unei anumite solidarități, chiar al unei anumite forme de identitate, care reunește în interiorul oricărei colectivități oamenii aceluiasi grup de vîrstă, acestui sentiment, cum să-i înțelegem modalitățile de exprimare, cum să-i aflăm geneza, cum să-i descoperim semnificațiile în densitatea istoriei? Răspunsul general dat acestor întrebări este cel al unei memorii colective, jalонатă de aceleași episoade, punctată

de aceleași repere puternice, care sînt cele ale experiențelor colective trăite simultan. Karl Mannheim nu spunea altceva cînd considera ca aparținînd aceleiași generații, „pe toți cei care au participat la aceeași fază a procesului colectiv”. Accentul este pus astfel pe *eveniment*, în sensul cel mai tradițional acordat acestui termen: exemplul – cel mai des evocat – fiind cel al Primului Război Mondial. Durata și intensitatea probei, numărul celor care au participat la ea, experiența trăită zilnic, suferința acumulată, angoasa și speranța au reprezentat în acest caz resorturi suficient de puternice pentru ca în jurul lor să se articuleze o reală unitate a amintirii colective. Dincolo de divergențele de apartenență socială, de opozițiile morale, ideologice și politice, dincolo chiar de judecățile contradictorii emise despre război, o mentalitate specifică s-a afirmat, născută din eveniment, făurită de eveniment, modelată de amintirea evenimentului și ale cărei trăsături particulare au putut, cel puțin pe un anumit plan, să servească mult timp drept numitor comun multor milioane de oameni aproape simultan angajați în aceeași etapă a vieții lor.

Răspuns nerelevant totuși. Trebuie să subliniem caracterul excepțional al exemplului care a fost citat. În istoria societăților politice contemporane, este destul de rar ca un eveniment marcant să fi asigurat cu o atît de reală eficacitate o astfel de funcție de integrare – sau de omogenizare – a generațiilor. Totuși ar fi trebuit ca și alte episoade de referință să fi avut un asemenea impact puternic și general. Ar fi trebuit ca aceste episoade să fi fost percepute, simțite, înțelese, memorizate într-un mod aproape identic.

Constatare evidentă: participarea la un același eveniment – de o incontestabilă dimensiune colectivă – nu asigură în mod obligatoriu o percepere și o interpretare asemănătoare și nici nu-i asigură un același loc în memoria viitorului. Percepția trăită a unui eveniment rămîne cel mai adesea împărțită, dispersată, multiplă mai ales, și adesea contra-

dictorie, perspectivele modificându-se după rolul sau locul ocupat de actor sau de martor. Evenimentul rămîne susceptibil de a fi interpretat în mod diferit, în funcție mai întâi de împrejurările în care a fost observat, dar și în funcție de pozițiile prestabilite ale observatorului, de sistemul de valori, modul de gândire sau prejudecățile proprii acestuia din urmă. Imaginea războiului din Algeria este departe de a fi aceeași la toți cei care au participat la el; „evenimentele din mai 1968” au fost percepute diferit de către băieți de aceeași vîrstă, în funcție de prezența lor sub drapel sau în amfiteatrele facultăților ... În final trebuie să ținem cont de acest rol de alterare, de transmutare pe care amintirea îl joacă, de inevitabilele deformări impuse imaginii unui trecut mai vechi sau mai recent de jocul multiplu al fenomenelor de respingere, de inversiune, de diminuare sau de amplificare. Există multe evenimente considerate totuși ca primordiale de către istoriografia contemporană și care nu transmit decît imagini incomplete, parțiale sau contradictorii – nepuțincioase totuși să asigure, în interiorul unui spațiu social suficient de larg, un veritabil sentiment de contemporaneitate. Fără îndoială că, pentru un tînăr francez, faptul de a fi avut 20 de ani în 1914 să fi avut o altă semnificație existențială, o altă rezonanță și o altă deschidere decît faptul de a fi avut 20 de ani în 1936 sau în 1968.

Noțiunea de „eveniment marcant” rămîne, în final, prea fluidă, prea indecisă pentru a nu fi decît relativă. Ar trebui să acordăm mai multă atenție realității desemnate prin termenul general de ucenicie socială. Există aceleași moduri de formare școlară, aceleași cărți, aceleași lecții, aceleași exerciții, același argou de școlar, aceleași jocuri din recreație, în aceeași curte. Sînt aceleași reguli ale vieții familiale, același ritual, aceleași obceiuri, același tip de raporturi cu bătrînii. Mai există același mediu al vieții cotidiene: cîntecele, decorul străzii, vocabularul uzual, timpul liber, temele de conversație curentă, vestimentația ... Fără îndo-

ială, nu întâmplător Thibaudet, comentându-l pe Péguy și străduindu-se să definească trăsăturile comune ale celor care, ca și el, aveau 40 de ani în 1914, se referă în același timp la amintiri de ordin școlar și la elemente ale unui decor urban dispărut: „cei care aveau 40 de ani în 1914, adică cei a căror viață era aproape trecută, ale căror riduri apăruseră, existând într-un timp în care se vedea în Paris doar un automobil, mașina de livrare a negustorului de aparate fotografice Mackenstein ...”.

Între oamenii încadrați în aceleași grupuri de vîrstă există o rețea de „cuvinte de trecere”, ignorate de cei mai tineri, care le permite să se recunoască și să se asigure de identitatea lor comună. Așteptăm o anchetă care, pentru o aceeași „cohortă” definită din punct de vedere demografic, să se străduiască să identifice aceste „cuvinte de trecere”, să distingă gradul lor de generalitate și să măsoare permanența puterii lor afective. Astfel, o arie la modă, de mult uitată, acum riscă în acest inventar să apară mai importantă pentru edificarea concretă a sentimentului de generație decît amintirea mai mult sau mai puțin incertă a vreunui eveniment important din viața politică. Dacă nu este foarte clar că sîntem îndreptățiți să vorbim de „o generație din mai 1968”, nu pare nejustificat să evocăm pe cea a lui *Salut, prieteni*. „A ne regăsi” (pentru a relua în toată forța sa expresia familiară) prin altcineva, este poate, pentru un francez născut imediat după război și aparținînd unei anumite comunități (în privința originii sociale) a lua cunoștință cu un ciudat inventar de reminiscențe comune în care se regăsesc talmeș-balmeș vocea Josefinei Baker la „fonograf” sau la „TSF” („Am două iubiri, țara mea și Parisul ...”), mirosul leșiei fierbînd în bucătărie, explicațiile de sub ilustrațiile cu Malet și Isaac, ecourile afacerii Nozières, corpolența bonomă a „bătrînului Chéron”, Nénette și Rintintin, pinguinul Alfred, barba și mîneca goală a generalului Gouraud, fără a uita ultimele ecouri din *Madelon* și chipurile încadrate de negru

a ceea ce însemna atunci gravitatea ceremonialului fotografic, a atîtor tineri morți în uniformă.

Este de la sine înțeles că, în această dare de seamă a vieții cotidiene, este acordată o atenție specială acestor imense și bruște mutații care, în istoria civilizației contemporane, au venit să stabilească noi echilibre – noi raporturi – între om și timp, între om și spațiu, între om și corpul său, între om și exercițiul sexualității. Generalizarea pilulei contraceptive reprezintă, între generații, un prag decisiv, tinzînd să treacă de la un sex la altul stăpînirea fecundității și controlul destinului. Acesta este alt prag, de mai mică importanță totuși, dar greu de neglijat, această eliberare a corpului începută în primele decenii ale secolului, debarasarea de povara vestimentară, redînd nudității o legitimitate regăsită. Și trebuie să evocăm evoluțiile vitezei, uimitoarea diminuare a distanțelor, extraordinarul avînt al nomadismului turistic! ... Fără îndoială, putem fi surprinși de rapiditatea fenomenului de adaptare, aparenta facilitate cu care schimbări de o asemenea amploare sînt integrate în banalitatea obiceiurilor și a moravurilor. Fiecare dintre aceste bulversări, survenite în scurta durată a vieții umane, a contribuit la trasarea unei linii de demarcație de neșters între un „înainte“ și un „după“, între un trecut și un prezent. Pentru cei care se situează de partea lui „înainte“ există un imens domeniu al memoriei și poate al sensibilității pe care ei îl împart și la care juniorii nu vor avea niciodată acces în mod concret. Timpul regăsit se construiește pornind de la gesturi uitate, de obicei familiare, căzute în desuetudine, de la impresii sonore și senzații tactile dispărute. Zgomotul ciocanului pe nicovala potcovarului, tropăitul copitelor pe pavaj, pentru toți cei a căror copilărie s-a terminat înainte de a dispărea vechea civilizație a calului, aceste zgomote conservă întreaga lor valoare de indicative cronologice, de puncte de reper și de ancorare într-o comună apartenență la trecut. „Descoperirea, constată Ortega y Gasset, conform

căreia sîntem înscriși în mod fatal într-un anumit grup de vîrstă și stil de viață este una dintre experiențele melancolice pe care mai devreme sau mai tîrziu orice om sensibil ajunge să o trăiască.”⁸

Pe un alt plan, trebuie să revenim asupra concordanței, tradițional stabilite și imuabil menținute în interiorul oricărei organizații colective, între categoriile de vîrstă și diferențele de statut social. Se cunoaște importanța acordată reprezentării „vîrstelor vieții” în imagistica populară a celor trei secole precedente: în ciclul figurativ al destinului uman, fiecare perioadă este reprezentată de un anumit număr de attribute simbolice, semne alegorice ale locului atribuit fiecăruia, în funcție de vîrsta sa, în normalitatea vieții sociale. Ar fi suficiente cîteva ajustări pentru ca acest simbolism să fie cu ușurință transpus în cadrul societăților industrializate ale timpului nostru. Tinerețea continuă să apară drept timpul uceniciei, destinat învățării științei, a tehnicii, a vieții afective. Apoi vine timpul muncii și al cuplului. Cu excepția cîtorva marginalizați sau a celor însărcinați cu puterea, „vîrsta a treia” este cea a timpului liber, a gestiunii patrimoniului, a întreținerii legăturilor de rudenie ... Fiecăreia dintre aceste funcții, fiecăruia dintre aceste roluri sociale le corespund coduri diferite de comportament. Le corespund de asemenea diferențe de obligații, de obiceiuri, de practici, de preocupări, la limita reprezentărilor mentale. Din similitudinea „statutului de vîrstă” decurge paralelismul genurilor de viață. Din paralelismul genurilor de viață decurge conștientizarea unei anumite identități, cel puțin a unei anumite solidarități. Obligatoriu plasate în aceleași perspective, în interiorul aceluiași cîmp social, prîvirile se întîlnesc și tind să se confunde. În definirea, ca și în experiența trăită a sentimentului de contemporaneitate, este fără îndoială greu să măsurăm cu precizie impactul – probabil variabil, în funcție de indivizi și mediu – acestei forme instituționalizate de

solidaritate. Orice analiză, oricît de puțin atentă, nu poate să neglijeze acest impact ...

Pentru o tipologie a schimbării

Realități complexe și difuze, greu de distins, greu de ales și de înțeles. Acestor dificultăți prezentate trebuie, fără îndoială, să le atribuim și foarte neînsemnata atenție acordată pînă în prezent modalităților concrete ale unora dintre marile mutații structurale ale timpului nostru, în special formelor de trecere de la un tip de mentalitate la altul, de la un sistem cultural la alt sistem cultural. Pentru istoria reprezentărilor colective, ca și pentru cea a formelor sau a moravurilor rămîne de stabilit această tipologie a schimbării – sau să se încerce a se determina un inventar al „modelelor de trecere“.

Mînuirea conceptului de generație pare, în final, să se fi denaturat prin indiscutabila valorizare, prin incontestabilul privilegiu acordat fenomenului de opoziție sau de ruptură. Istoricul mentalităților a luat obiceiul de a proceda prin contrast: contraste în interiorul aceleiași cîmp cronologic, între forțele prezente, curente, tendințe; contraste într-o dimensiune diacronică, mai mult sau mai puțin întinsă, între timpuri, epoci, sisteme, moduri de a gîndi, de a simți, de a acționa. Nu este întîmplător dacă istoria termenului „generație” pare să coincidă cu alte două noțiuni: cea de *tineret* și cea de *criză*. Apariția aproape concomitentă a acestor trei termeni în vocabularul politic și ideologic mai întîi, în problematica științelor sociale mai apoi, prezintă o veritabilă valoare de indicator cultural. Orice „tineret” fiind în mod esențial definit prin caracterul său novator și contestatar, orice criză fiind concepută ca un fenomen de respingere, mai mult decît un fenomen de adaptare, se insistă mai mult pe „prăpastia dintre generații” decît pe punctele de

legătură. Problema este de a ști dacă nu chiar realitatea reînnoirii țesăturii istorice riscă să fie astfel ocultată ...

Nimic mai semnificativ în această privință decît umbra persistentă în care pare mereu condamnat să rămîna studiul unui fenomen foarte bogat în interpretări și care este cel al modei. Fără îndoială, el se situează pe planul unei totale imprevizibilități, străin oricărui raport de cauzalitate logică. Într-un mod foarte sumar, vom constata totuși că există, pentru o modă vestimentară ca și pentru o modă estetică – literară, picturală, muzicală – două posibilități de a o schimba. Fie prin bruște salturi calitative, în opoziție brutală cu tendințele precedent stabilite: în unul sau două sezoane, rochia care cădea pînă la glezne se oprește deasupra genunchiului, modelarea taliei coboară de la baza sînului la baza șoldului. Fie, și acesta e cazul cel mai des, prin dezvoltare progresivă, prin simpla accentuare a mișcărilor continue, anunțate de mult timp și continuate în mod lent: fusta se umflă pînă devine crinolină; în elementele sale esențiale, ținuta bărbatului de la mijlocul secolului al XIX-lea se păstrează pînă în zilele noastre. În alți termeni, modalitățile de schimbare se situează între doi poli: evoluția prin alunecări succesive, mai mult sau mai puțin lente, sau afirmarea unei rupturi. Amploarea mutației va depinde în același timp de rapiditatea ritmului evoluției și de importanța saltului calitativ, ambele mișcări fiind de altfel susceptibile de infinite combinații.

Exemplul nu este, fără îndoială, lipsit de semnificație generală. A reține atenția istoricului mentalităților asupra extremei diversități a acestor combinații posibile și a modularilor lor cronologice, a-l invita să renunțe la aceste două postulate dificil de conceput, care ar fi cel al unei revoluții totale sau al unei retransmiteri integrale, a-l chema să adune într-un același context temporal forțele schimbării și poveștile trecutului, acesta era primul obiectiv al acestei cercetări ezitante în jurul conceptelor riscante. Dar istoria nu este făcută nici de o succesiune, nici de o acumulare de întrebări și

răspunsuri. Pe un plan, care nu mai este cel al științei, nici cel al simplei curiozități, poate să-l ajutăm pe cel ce se întreabă – permițându-i să se regăsească și în hățișul trecutului și în momentul imediat al prezentului – să nu rătăcească prea mult în căutarea propriei identități în acest scurt interval de timp în care destinul ne ține închiși.

DE LA UN NAȚIONALISM LA ALTUL TEXTE ȘI DOCUMENTE

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea pînă în secolul XX, s-au dezvoltat în jurul principiului națiunii sisteme doctrinare și ideologice multiple, implicînd adesea concepții contradictorii ale organizării politice și sociale.

Unitate, desigur, în jurul afirmării conceptului de națiune, dar și diversitate, fără îndoială, a sistemelor de valori în care acesta este integrat. Aceasta se vrea a fi semnificația acestor texte, regroupînd principalele formulări doctrinare privind ideea de națiune, de la *Discursuri adresate națiunii germane* de Fichte, la naționalismul lui Mao Tsé-Toung, de la Michelet la Stalin, trecînd prin Mazzini sau Maurras. Naționalisme liberale, democratice, tradiționaliste, marxiste, „etniciste“ își găsesc succesiv (dar adesea și concomitent) locul lor. Recenzia rămîne incompletă, dar nu pune mai puțin problema esențială a perenității noțiunii de „național” printre bulversările istoriei și înnoirea gândirii politice.

R.G.

[...] Și astfel trebuie să rezulte cu perfectă claritate ceea ce am dorit să spunem vorbind despre germani, în descrierea pe care am propus-o pînă aici. Iată veritabilul principiu de distincție: credem în existența, în ființa umană, a ceva absolut primar, autentic, originar: aspirația spre libertate, spre un progres etern al speciei? Sau nu credem și chiar ni se pare că am observat cu claritate că se produce exact contrariul? Toți cei care trăiesc o existență creatoare și generatoare de nou, sau cei care, dacă asta le-a fost refuzat, măcar au hotărît să se intereseze de ceea ce este trecător și rămîn în așteptarea zilei în care curentul vieții originare va veni să-i cuprindă, sau cei care au un presentiment al libertății pe care o iubesc, toți aceia sînt oameni originari, ei constituie, considerați în totalitate, un popor originar, poporul german. Toți cei care acceptă să fie de ordin secund, să aibă o natură derivată, care se recunosc și se concep în mod explicit ca atare sînt, într-adevăr, și devin, din ce în ce mai mult, adepții acestei credințe. Ei constituie un apendice la viața care s-a desfășurat în fața lor, sau alături de ei, după dinamica sa proprie, ei sînt eco-ul unei voci deja stinse pe care o reper-cutează stîncă; cu toții sînt excluși de la poporul originar și sînt pentru el niște străini. În națiunea care, pînă astăzi, se numește popor prin excelență, altfel spus, poporul german, ceva originar s-a manifestat în epoca modernă, cel puțin pînă acum, o forță producătoare de nou s-a afirmat; de acum înainte, grație unei filozofii devenite transparente, această națiune va dispune, în sfîrșit, de oglinda în care își va contempla convingerea asupra a ceea ce a fost pînă acum în mod natural, fără a avea cu adevărat această conștiință și asupra a ceea ce îi era destinat prin natura sa; și invitația de a redeveni ea însăși în întregime îi este făcută; de a se

regăsi, grație acestei concepții clare, așa cum ea trebuie să fie, de a reînnoi pactul și de a închide propriul cerc. I se expune principiul după care ea are de închis un anumit cerc: oricine crede în spiritualitate și în libertatea acestei spiritualități și vrea să continue prin libertate dezvoltarea eternă a acestei spiritualități – acela, oriunde ar fi născut și oricare ar fi limba sa, este din specia noastră, ne aparține și va face cauză comună cu noi. Oricine crede în imobilitate, în regres și în eterna înapoiere sau instalează o realitate fără viață la conducerea guvernului lumii – acela, oriunde s-a fi născut și oricare ar fi limba sa, nu este german și este un străin pentru noi și trebuie să dorim ca el să se separe de noi în totalitate, cât mai devreme posibil.

Discurs către națiunea germană, 1795.

JULES MICHELET

NAȚIUNEA «PERSONĂ VIE» (1846)

Tatăl său îl ia cu el; mare sărbătoare publică, mulțime mare în Paris. Îl duce la Notre-Dame, la Luvru, la Tuileries, spre Arcul de Triumf. De pe un acoperiș, de pe o terasă, îi arată poporul, armata care trece și baionetele fremătînde, drapelul tricolor... În momentele de așteptare mai ales, înainte de sărbătoare, în strălucirile fantastice ale iluminărilor, în acele formidabile tăceri care se fac deodată în sumbrul ocean al poporului, el se apleacă și îi spune: „Iată, copile, privește: iată Franța, iată Patria! Toate acestea sînt ca un singur om. Același suflet și aceeași inimă. Toți ar muri pentru unul singur, și fiecare trebuie să trăiască și să moară pentru toți... Cei ce trec pe acolo, pe jos, care sînt înarmați, care pleacă, se duc să lupte pentru noi. Își lasă tatăl bătrîna mamă care ar avea nevoie de el... Tu ai să faci la fel, tu nu vei uita niciodată că mama ta este Franța.“

El a văzut Patria... Acest Dumnezeu invizibil în marea sa unitate este vizibil în membrii săi și în marile opere unde s-a adăpostit viața națională. Este chiar o persoană vie cea pe care copilul o atinge și o simte din toate părțile; el nu poate să o îmbrățișeze, dar ea, ea îl îmbrățișează, ea îl încălzește cu sufletul său mare răspîndit în mulțime, ea îi vorbește prin monumentele sale... E frumos lucru pentru Elveția să poată, dintr-o privire, să-și contemple cantonul, să-și îmbrățișeze din înălțimea Alpilor țara iubită și imaginea ei întreagă. Dar e mare lucru pentru Franța de a avea acea glorioasă și nemuritoare patrie adunată într-un singur punct, toate timpurile, toate locurile împreună înlănțuindu-se, de la Termele lui Cezar la Coloană, la Luvru, la Cîmpul lui Marte, de la Arcul de Triumf la Piața Concorde, istoria Franței și a lumii.

În rest, pentru copil, intuirea durabilă și puternică a Patriei este, înainte de toate, școala, marea școală națională, ce o va urma într-o zi. Vorbesc de o școală într-adevăr comună, unde copiii din orice clasă, de orice condiție, ar veni (un an, doi) să se așeze împreună pentru educație și unde nu ar învăța nimic altceva decît despre Franța.

Poporul, 1846.

APELUL EMIGRANȚILOR POLONEZI (1856)

[...] Polonezii, pe care evenimentele politice i-au aruncat afară din țara lor, trebuie considerați sub două aspecte. Luați individual, noi nu sîntem decît victime, mai mult sau mai puțin compromise, ale unui război nefericit, resturile unui naufragiu glorios: proscriși. Despuiți, condamnați în lipsă, întoarcerea noastră în patrie este în mod necesar subordonată intereselor personale și intereselor familiale pe care fiecare le judecă și le decide în funcție de poziția sa. Din acest punct de vedere, o amnistie care vorbește de *erori*

culpabile, de căință tardivă, de ostilitate încorigibilă, care cu dispreț permite întoarcerea în cămine, pe care nu le înapoiază proprietarilor de drept, care impune, printre condițiile de iertare, acestor oameni în declinul vieții trei ani de neîncredere și de încercări într-o situație precară, lipsită de resurse, care în sfârșit păstrează tăcerea asupra sortii atîtor concetățeni ce dorm la capătul Siberiei pentru că și-au iubit prea mult țara. o asemenea amnistie nu diferă deloc de actele analoge, care au precedat-o, din 1852, decît prin aceea că ea înapoiază celor ce se întorc drepturile civile și îi scapă de urmări judiciare, fără a-i scăpa de urmărirea mereu arbitrară și brutale prin care o poliție bănuitoare și deloc inteligentă poate în fiecare moment și cu cel mai neînsemnat pretext să acționeze contra lor.

Celălalt aspect al caracterului și al misiunii emigranților polonezi din 1831 și pe care străinii adesea nu îl cunosc este acela că ei reprezintă în mod colectiv pe lîngă Occidentul civilizat o cauză sacră, expresia suferințelor, nevoilor și drepturilor imprescriptibile ale Poloniei reduse la tăcere. Această misiune politică, pe care nenorocirile Poloniei au conferit-o patriotismului nostru, ne impunea obligații pe care ivirea neașteptată a războiului le-a întrerupt, dar actele și cuvintele recente ale conducătorului Imperiului Rusiei, trebuie să recunoaștem, nu sînt de natură să ne elibereze cu adevărat. Nu tocmai am auzit considerîndu-se drept visuri, nu numai dorința polonezilor de a avea o existență liberă și independentă ca națiune, dar și stipulările de la 1815, cerute de Europa și consimțite de Rusia însăși?

Noi nu avem nici ură, nici ranchiună față Rusiei. În situația care ne este dată, calmul și o resemnare creștinească sînt singurele atitudini posibile. Dar, pînă ce nu va fi făcută dreptate țării noastre, nu vom abdica de la sarcina ce ne-a fost transmisă de strămoșii noștri, și atîta timp cît va rămîne o voce a unui polonez liber în univers, ea va spune guvernelor și popoarelor: „În numele Evangheliei și al Istoriei,

Polonia are dreptul să trăiască ca o națiune independentă; ea crede în Dumnezeu, în propriile voastre interese și în conștiința oamenilor imparțiali din toate națiunile”.

(Urmează semnăturile)

Paris, 9 iunie 1856.

*PROCLAMAȚIA GUVERNULUI NAȚIONAL PROVIZORIU
POLONEZ (22 IANUARIE 1863)*

Comitetul Central acționînd în calitate de Guvern Național Provizoriu

Lașul guvern invadator, înfuriat de rezistența victimei, a decis să-i dea lovitura decisivă: să înlăture zeci dintre apărătorii săi cei mai îndrăzneți, cei mai zeloși, să-i îmbrace cu odioasa uniformă moscovită și să-i deporteze pentru totdeauna la mii de mile distanță, lăsîndu-i pradă mizeriei și morții.

Polonia nu poate, nu vrea să se supună fără a rezista acestui act de violență infamă: trebuind să răspundă în fața posterității, ea are datoria de a opune o rezistență energică. Tineretul său îndrăzneț, tineretul său devotat, animat de o iubire ardentă față de patrie, de o credință de nestrămutat în dreptate și cu ajutorul lui Dumnezeu, a jurat să arunce jugul blestemat sau să moară. Popor polonez, urmează-i exemplul, alătură-te lui!

După rușinea unei teribile supunerii, după chinurile unei opresiuni de neconceput, Comitetul Central Național care este la ora actuală unicul tău Guvern național legal, Te cheamă la lupta decisivă, la gloria și la victoria pe care ți-o va da; victorie pe care jură în numele Celui de Sus că Ți-o va da fiindcă știe că Tu, care ieri trebuia să te căiești și să te răzbuni, trebuie să fii mîine, și vei fi, un erou și un gigant.

Da, libertatea Ta, independența Ta, le vei cuceri. Tu, prin eroismul curajului, prin sfîntenia sacrificiului pe care

nici un popor nu l-a înscris încă în cartea istoriei sale, Patriei Tale care se ridică îi vei da fără regret, fără slăbiciune, nici ezitări, sîngele, viețile, bogățiile de care va avea nevoie.

În schimb, Comitetul Central îți promite să nu risipească curajul tău și sacrificiul tău nu va fi pierdut, căci el va ține cîrma cu o mîină fermă. Va depăși toate obstacolele, va străpunge toate zidurile, va urmări și va pedepsi orice act ostil cauzei sfînte, dar și lipsa de zel, în fața tribunalului Patriei, drept dar sever.

În această primă zi a manifestării sale publice, în primul moment al luptei sfînte, Comitetul Central Național proclamă toți fiii Poloniei, fără nici o distincție de religie sau de origine, de naștere sau de condiție, drept cetățeni liberi și egali ai țării. Pămîntul, pe care țărănimea îl deținea pînă acum pe bază de zeciuală sau corvoadă, devine din acest moment proprietatea sa ereditară deplină și fără nici o restricție. Proprietarii funciari lezați vor fi despăgubiți din fondurile generale ale statului. Toți pălmașii și toți muncitorii, care intră în rîndurile apărătorilor țării, sau familiile lor, dacă ei mor în luptă, primesc o parte din bunurile naționale de pe pămîntul apărat contra inamicului.

La arme deci, popor al Poloniei, Lituaniei și Ruteniei! Căci a sunat ceasul eliberării noastre comune, vechea noastră spadă a ieșit din teacă, stindardul sfînt al Vulturului, al Cavalerului și al Arhanghelului s-a înălțat.

Și acum ne adresăm ție, Popor moscovit: cuvîntul nostru de ordine tradițional este libertatea și fraternitatea Po-
poarelor; de aceea îți iertăm chiar și uciderea Țării noastre, chiar și sîngele de la Praga și de la Oszmiana, violențele de pe străzile Varșoviei și torturile din celulele subterane ale Citadelei. Te iertăm, căci Tu însuți ești sărman și oprimat, trist și martirizat, căci proprii Tăi copii atîrnă în spînzurătorile țariste și profetii Tăi îngheață în zăpezile Siberiei. Dar, dacă în acest moment decisiv Tu nu ai remușcări pentru trecut, nici aspirații sfînte pentru viitor, dacă Tu îl susții în

lupta sa pe tiranul care ne omoară și care Te calcă în picioare, atunci vai de Tine! Căci atunci, în fața lui Dumnezeu și în fața lumii întregi, noi vom blestema, chemînd asupra ta oprobiul eternei scelvii și chinurile eternei servituți; și Îți vom declara atunci un război de moarte, un război de moarte al civilizației europene contra barbariei sălbatice a Asiei.

Varșovia, 22 ianuarie 1863.

DOCTRINE ITALIENE PRIVIND NAȚIUNEA

MANCINI, MAZZINI (1850 - 1860)

Pînă astăzi, s-a spus că ceea ce individualitățile umane sînt în dreptul privat, statele reprezentate de guvernele lor sînt în dreptul internațional. Nu, spunem noi, nu sînt statele, ci națiunile, și astfel noi substituim unui subiect artificial și arbitrar un subiect natural și necesar; noi nu privim drept sursa cea mai înaltă a acestei generări de drepturi și de datorii, regulile după care fiecare Stat se constituie și face să se pună de acord și să stabilească relații cu alții, dar înainte de stabilirea acestor imense raporturi, mai mult sau mai puțin voluntare și contingente, recunoaștem existența raporturilor reciproce și a drepturilor anterioare, inseparabile prin esența lor și prin aceasta sustrase autorității și dispozițiilor guvernelor lor, raporturi inalterabile și eterne. Și astfel, în timp ce alții pînă acum și-au plasat bazele supreme ale științei în fapte și legi concepute sau produse de voința omenească, legi schimbătoare sau variate, noi, din contra, aceste legi, aceste acorduri și aceste obiceiuri le supunem autorității legilor mai înalte și mai venerabile, elocvente nu născocire mincinoasă în lumea națiunilor, și al căror legislator este Dumnezeu.

Mancini, *Discurs de deschidere a cursului din 1851*.

O națiune este asocierea tuturor oamenilor care, grupați fie prin limbaj, fie prin anumite condiții geografice, fie prin rolul care le-a fost dat în istorie, recunosc un același principiu și trăiesc sub imperiul aceluiași drept, în cucerirea aceluiași scop. Naționalitatea este partea pe care Dumnezeu o dă unui popor în existența sa. Este misiunea sa, sarcina sa pe pământ, astfel încît gîndul lui Dumnezeu să poată să se realizeze în lume; este ceea ce îi dă drept de cetate în umanitate; botezul care îi conferă un caracter și îi stabilește rangul printre popoare. Pentru a exista o naționalitate, trebuie ca aceasta să fie sfîntă pentru exterior, dar și pentru interior. Pentru a fi inviolabilă atît pentru prieteni, cît și pentru dușmani, trebuie ca naționalitatea să îmbrace în interior sfîntenia unei credințe religioase, iar în exterior gravitatea unei misiuni.

Mazzini, *Scrieri politice*, t. 4, 1909.

FRANTIŠCK PALACKÝ

PENTRU LIBERTATEA POPOARELOR SLAVE (1873)

Pentru mine este un cîștig important faptul de a nu mai găsi motive să mă tem de o monarhie rusă universală. Nimeni nu se va mira de asta dacă se gîndește ce împrejurări excepționale ar fi necesare pentru a se înfăptui. Aș fi și mai puțin riguros dacă aș continua să văd în ea «un rău imens», «o nefericire fără limite». Dat fiind că toate națiunile curajoase s-ar ridica contra ei pînă la ultimul lor ban, pînă la ultima lor picătură de sînge, această monarhie nu ar putea să aducă decît constrîngere, aservire, înrobirea totală a întregii Europe civilizate și ar însemna pentru umanitate represiune și înăbușire a tuturor eforturilor, a tuturor gîndurilor libere și nobile. Rus sau nu, nici un monarh universal nu ar fi capabil, chiar cu cea mai mare bunăvoință, să se erijeze în Titus sau Traian, căci infinite revolte, nenumărate rezistențe care

ar izbucni pe ici, pe colo, pentru a încerca să recupereze libertatea pierdută, ar constrînge și pe cel mai sincer dintre filantropi la o severitate care, altfel, l-ar îngrozi. Scurtez cu atît mai mult aceste reflecții, cu cît am putut mai bine să mă conving că ele nu sînt de actualitate. Rușii luminați, al căror număr nu este neglijabil, nu vor ca imperiul lor să-și lărgească frontierele în vest. Suprafața imperiului este deja atît de mare, încît fiecare nouă unitate ar crește dificultățile guvernării și încorporarea noilor elemente naționale ar amenința să altereze ulterior caracterul istoriei ruse. Pe nedrept se interpretează simpatia și atracția naturală a rușilor pentru frații lor de aceeași rasă și religie, oprimați în Turcia și în Austria, drept voință de a-i supune. Cucerirea și anexarea Constantinopolului, mai ales, ar fi percepută de rușii cultivați drept o adevărată nefericire, de vreme ce ar fi o nebulie să-l asimilezi restului Imperiului, și nici țarul, nici alt patriot rezonabil nu poate dori împărțirea guvernării. Ceea ce politicienii ruși vor în Europa este să nu fie confrunțați, la frontierele lor occidentale, cu state dușmane foarte puternice. Atitudinea lor deplorabilă în fața polonezilor nu schimbă nimic în această privință.”

1873. Extras citat în *L'Autre Europe*, 1985, nr. 7 - 8. p. 83, tradus în limba franceză de C. Gahoral.

(...) Greșeala mea a fost, voi spune cu franchețe, că am crezut în înțelepciunea și sinceritatea națiunii germane. Vorba pe care ți-am spus-o: «Dacă Austria n-ar exista, ar trebui inventată», datează dintr-un moment cînd credeam cu fermitate că justiția ar domni în această confederație de națiuni libere. Sfîntul Augustin a spus *remota justitia, quid sunt regna nisi magna latrocinia?* Deviza Împăratului nostru era: *Justitia regnorum fundamentum*. Puteam eu să prevăd că fostul nostru imperiu s-ar transforma într-o zi după cuvintele Sfîntului Augustin?

De acum înainte, nu mai sper ca Austria să poată subzista; li s-a permis germanilor și maghiarilor să dobîndească o putere tiranică, să creeze un despotism de rasă într-un stat constituțional, format din mai multe națiuni; nu este decît un non-sens politic și nu poate să se mențină mult timp; germanii și maghiarii nu vor o Austrie unde nu despotismul lor face legea.

Astfel, grație lor, imperiul a alunecat foarte departe pe calea pierzaniei. Dar eu nu mă tem pentru națiunea mea. Chiar dacă ea ar trebui să îndure noi suferințe, germenii vieții sînt destul de puternici în ea pentru ca să nu piară și să revină la o viață activă în orice împrejurări.

Extras citat în *Națiunea cehă*, 1817, nr. 23, p. 326.

PENTRU O UCRAINĂ LIBERĂ (1881)

Bravi oameni, cinstit popor ucrainean! Pe zi ce trece a devenit mai dificilă pentru popor viața în Ucraina. Nimeni nu găsește nicăieri dreptate. Funcționarii turbați vă bat, stăpînii vă asupresc, arendașii vă despoaie. Evrei inutili! Arendașii sînt primii responsabili de suferințele poporului ucrainean. Cine a acaparat pămînturile, pădurile, hanurile? Cui îi cere voie mujicul să meargă la petecul său de pămînt, la cîmpul său? Arendașilor! Oriunde privești, oriunde mergi, peste tot arendașii insultă omul, îl înșală, îi sug sîngele. Nu se mai poate trăi în sat din cauza lor. Omul își lasă satul, casa părăntească, începe să rătăcească prin lume să-și caute norocul. Peste tot va găsi nefericire, căci peste tot este prigonit de iarba rea. În orașe este mai rău ca la sate. Aici toate fabricile, piețele, autoritățile sînt cumpărate. Geme sărmanul mujic, cîteodată blestemă ziua cînd propria mamă l-a adus pe lume, în timp ce stăpînilor și arendașilor, țarului și autorităților nici că le pasă. Mujicul merge cu picioarele goale, îmbrăcat în zdrențe. Cîteodată, nefericitul crapă de frig, este

mort de foame, în timp ce ei trăiesc în palate mari, mănîncă din veselă de argint și beau vinuri aduse de departe. Și de ce? Pentru că, bravi oameni, toată munca mujicului, tot ceea ce el a strîns, ajunge în buzunarul lor. Mujicul este obligat să muncească și ei se îmbuibă din munca lui grea. Pe vremea bunicilor noștri și a străbunicilor noștri era altfel. Tot pămîntul aparținea țăranilor. Nu erau nici stăpîni, nici arendași. Oamenii erau cazaci liberi. Primeau ordine numai de la superiorii lor aleși și de la hatmanii lor. Așa era în Ucraina înainte de sosirea țarului rus. Și cînd au venit ei, vesela noastră țară fu cuprinsă de mîhnire. Au luat oamenilor pămînturile, unele pămînturi au fost împărțite între seniorii mai mărunți și altele vîndute arendașilor, iar oamenii liberi au devenit șerbi. Asta nu e tot. Pentru a avea cît mai mulți bani pentru curte, pentru mesele lor fastuoase, castelele și palatele lor, chefurile și desfrîurile lor, aceștia împreună cu țarul smulg impozite mujicului. Tu poți să mori, mujicule, dar în fiecare an trebuie să plătești impozitul. Și dacă n-ai bani, du-te la arendaș, e un suflet generos! Îți dă o copeică și-ți cere apoi o rublă. Acolo unde nu poate să-și ia rubla singur, se adresează autorităților sau judecătorilor care te vor jupui. Căci țarul a ales și numit autoritățile, a dictat toate legile pentru profitul său, pentru a-i ajuta pe stăpîni și pe arendași. Dacă mujicul se revoltă și-și omoară dușmanii, cum a fost în acest an la Elisavetgrad, Kiev și Smela, țarul salvează imediat pe arendași, cheamă armata și cîrge sîngele mujicului, sînge creștin. Arendașii și nobilii sînt protejați și mujicul sărăcit. Iată ce face acest țar din nobilii săi. Iată, cinstiți oameni, de unde vine fiecare nenorocire și fiecare chin. Iată cine este primul dușman al mujicilor. Ar fi trebuit să sfîrșim de mult cu această plagă ...”

Text citat de Claudio Ingerflon.

în *Idéologie révolutionnaire et mentalité antisémite: les socialistes russes face aux pogroms de 1881 - 1883*,
Annales E.S.C., 1982, nr. 3, pp. 434 - 453.

WILLIAM EWART GLADSTONE

CHESTIUNEA IRLANDEI (1886)

Trebuie amintit, este prima dată în istoria noastră parlamentară când vocea Irlandei se exprimă cu adevărat și se face auzită... Acum putem înțelege această țară, sîntem în măsură să cunoaștem în mod real voința și aspirațiile sale... Cum se prezintă problema irlandeză astăzi? Onorabilii mei colegi s-au gîndit ei că vor intra în conflict cu o națiune? Ce obstacol să oprească revendicarea unei națiuni când ea nu este nici excesivă, nici periculoasă. Și sînt, știu, milioane și milioane de persoane la noi care consideră că revendicarea nu este nici excesivă, nici periculoasă. O singură întrebare poate fi pusă: aceea de a ști în ce moment și în ce împrejurări trebuie să fie dată satisfacția. Căci satisfacția va fi dată, sîntem siguri de asta. A o da în mod liber și demn, primind mărturii de gratitudine și de recunoștință; sau a o da sub constrîngere și în resentiment – un resentiment reînnoit la fiecare pas pe drumul ales. Există aici, după părerea noastră, o diferență fundamentală; este motivul esențial pentru care am acționat și acționăm astăzi. În minte mea, acest moment este unul dintre momentele binecuvîntate ale istoriei noastre, una dintre acele ocazii care pot surveni și dispărea, dar care nu mai apar decît rar, după un lung interval de timp și în împrejurări pe care nimeni nu le poate prevedea...

Am dat Irlandei cuvîntul. Noi toți trebuie să-i acordăm atenție un moment. Toți trebuie să-i dăm ascultare, din cele două partide, așa cum sînt ele divizate în această chestiune, divizate, mă tem, de o prăpastie aproape de netrecut. Noi nu subestimăm, noi nu disprețuim forțele opuse nouă... forțele clasei conducătoare și ale clientelei sale... Voi aveți puterea, voi aveți bogăția, voi aveți rangul, voi aveți situația

socială și voi aveți organizarea. Și noi, noi ce avem? Ne gândim că noi avem inima poporului: credem și știm că noi avem promisiunile secerișurilor viitoare...

Irlanda este în așteptare, sperînd, implorînd aproape. Vorbele sale sînt adevărate și de bun-simț. Ea cere o sfîntă uitare a trecutului și pentru aceasta noi sîntem mai interesați decît ea. Domnul Goschen ne îndeamnă să rămînem fideli tradițiilor, ai căror moștenitori sîntem. Care tradiții? Tradițiile noastre irlandeze? Străbateți lumea-n lung și-n lat, căutați amănunțit ceea ce s-a scris în toate țările, găsiți, dacă puteți, un singur cuvînt, o singură carte, un singur articol de ziar ... în care atitudinea Angliei față de Irlanda să nu fie tratată sever și condamnată profund. Acestea sînt tradițiile pe care se cere să le păstrăm? Nu, ele fac în mod trist excepție de la gloria țării noastre. Ele sînt o pată întinsă pe istoria patriei noastre, și ceea ce noi vrem este să rămînem fideli tuturor tradițiilor pe care le moștenim, exceptînd tradiția irlandeză. Vrem ca raporturile noastre cu Irlanda să fie în acord cu adevăratele tradiții ale țării noastre. De aceea salut și binecuvîntez cererile Irlandei: uitare pentru trecut și un act de generozitate pentru viitor. Căci acest act de generozitate va însemna pentru noi restaurarea onoarei noastre, și pentru ea, fericire, prosperitate și pace. Aceasta este rugămintea sa. Reflectați, vă conjur, reflectați bine, reflectați cu înțelepciune, reflectați, gîndindu-vă nu la momentul prezent, ci la anii care vor veni, înainte de a respinge proiectul de lege. (Aplauze prelugite.)

Legea este supusă la vot. Da: 313. Nu: 343. Majoritatea contra proiectului: 30. (93 liberali au votat cu conservatorii contra Home Rule.)

JULIUS LANGBEHN

GERMANIA, ARISTOCRAȚIA LUMII (1891)

Un popor care se concentrează asupra lui însuși do-
bîndește astfel, fără să vrea, o mare putere asupra celorlalți.
Grecia a dovedit-o, să sperăm că Germania va dovedi aceas-
ta la rîndul său. Este predestinată, în viața politică a Europei
ori să domine, ori să fie dominată. Nu există pentru ea altă
alternativă; și atîta timp cît ea va fi unită, va domina. Va
ocupa primul loc în viața intelectuală a Europei – dacă își
regăsește curajul necesar pentru a dobîndi o cultură spe-
cifică, care să-i fie proprie. Concentrare înseamnă atracție.
Cînd suveranitatea unui popor asupra altuia se bazează pe
superioritatea intrinsecă a primului, ea este perfect justi-
ficată și nu poate decît să fie utilă celui de-al doilea. La fel
ca și în sînul fiecărui popor luat separat, trebuie și în sînul
umanității o ierarhie a tuturor părților. Arta de a institui și de
a întreține această ierarhie în mod loial și inteligent ar putea
fi numită politică umană sau, dacă cuprinde toți locuitorii
planetei noastre, politică planetară. Politica de sinceritate și
de adevăr inaugurată de Bismarck, această politică de geniu,
a fost o bună pregătire. A ști să aplici această politică și să te
servești de ea la o scară mai mare decît este posibil în pre-
zent este o sarcină rezervată viitorului. Epoca politicii inter-
continentale, în care tocmai am intrat, ne conduce încetul cu
încetul spre aceasta. Ceea ce este kaizerul pentru prinții ger-
mani, șeful ereditar, Germania ar trebui să fie printre cele-
late popoare. Și este deja, în parte. Prinții germani sînt, ca
prinți, cei mai prețioși din națiunea germană: că nu sînt
astfel întotdeauna și în calitate de oameni, nu dovedește
absolut nimic. Toți monarhii Europei sînt, cu foarte rare ex-
cepții, direct sau indirect de origine germană. Înalta nobili-
me a Europei este, de asemenea, în mare parte, de origine
germană. Toată această aristocrație are interese politice și
intelectuale comune. Aceste interese se fondează în ultimul

rînd pe continuitatea sîngelui și ar trebui să le susținem din nou. Așa cum adevăratul german este oriunde și oricînd un aristocrat din naștere, tot așa adevăratul aristocrat este oriunde și oricînd de origine germană. Ralieri efemere în-dreptate contra nobleții lor nu mai pot distruge această calitate la germani, așa cum stabilirea seculară în alte țări nu poate șterge caracterul german al aristocrației străine. Se păstrează întotdeauna ceva din adevărata forță a poporului german, fie ea intelectuală, morală sau fizică. La vechii germani existau luptători care, dintr-o lovitură de sabie știau să taie sprîncenele dușmanului lor. Îndemînarea modernilor vînători ai Americii de Nord este tot atît de mare. Mîini tot atît de sigure ar ști bine să poarte sceptrul lumii.

Astfel, neamțul aristocrat guvernează deja Europa; democrat, el guvernează deja America. Și poate nu va trece mult timp ca, în virtutea superiorității sale, ca om, să guverneze lumea. Poate el să se arate demn de un asemenea rol? Nu va putea să-l justifice și să-l ocupe decît dacă păstrează cu sfințenie, în toate împrejurările și în toate situațiile, principiul german al individualismului.

Dominația mondială a Germaniei se bazează pe respectul drepturilor străine și, în special, al drepturilor intelectuale străine; dominația mondială a Romei se baza pe principii total opuse; de aceea dominația germană este mai bună decît cealaltă. Dominația universală a Germaniei nu poate fi decît interioară, ca și spiritul său aristocratic. Totuși, ambele vor fi lăsate, prin forța împrejurărilor să acționeze și să se afirme în exterior. Cuvîntul care proclamă adevărul german trebuie să proclame, în același timp, puterea germană. Atunci, imparțialitatea germană va putea din nou să se arate, dar fără slăbiciunea germană. Atunci numai Germania va merita să ocupe locul de judecător în tribunalul națiunilor.

Citat în Andler, *Pangermanismul filozofic*, 1917.

NUMA DENIS FUSTEL DE COULANGES

ALSACIA FRANCEZĂ (1870)

Nimeni nu mai poate să o ignore astăzi: ceea ce trezește toată populația militară a Germaniei și toată populația virilă a Franței este această întrebare franc pusă: Alsacia va fi a Franței sau a Germaniei?

Prusia socotește să rezolve această chestiune prin forță; dar forța nu îi este suficientă; ea ar vrea mult să adauge forței Dreptul. Astfel, în timp ce armatele sale invadează Alsacia și bombardează Strasbourg-ul, voi să vă străduiți să dovediți că ea are dreptul său și că Alsacia și Strasbourg îi aparțin în mod legitim.

Dacă este să vă credem pe voi, Alsacia este un ținut german; deci ea trebuie să aparțină Germaniei. Ea făcea parte din Germania de altădată; trageți de aici concluzia că trebuie să fie înapoiată. Acolo se vorbește germana; de aici considerați că Prusia poate pune stăpânire pe ea. În virtutea acestor motive o „revendicați”; vreți ca ea să vă fie „restituită”. Ea este a voastră, spuneți voi, și adăugați: „Vrem să luăm tot ce este al nostru, nimic mai mult, nimic mai puțin”. Numiți acesta principiul naționalității.

La acest punct țin să vă răspund. Căci trebuie să se știe bine dacă este adevărat că, în acest oribil duel, Dreptul se găsește de aceeași parte cu forța. Trebuie de asemenea să se știe dacă Alsacia nu a avut dreptate apărându-se și dacă Prusia a avut dreptate bombardând Strasbourg-ul.

Invocați principiul naționalității, dar îl înțelegeți altfel decât întreaga Europă. Potrivit vouă, acest principiu ar autoriza un stat puternic să pună stăpânire pe o provincie prin forță, avînd drept singur argument că acea provincie este ocupată de aceeași rasă ca acel stat. Potrivit Europei și potrivit bunului-simț, acest principiu autorizează o provincie sau o populație să nu se supună, împotriva voinței ei, unui stăpîn străin. Mă explic printr-un exemplu: principiul naționalității

nu permitea Piemontului să cucerească prin forță Milano și Veneția; dar permitea orașului Milano și Veneției să scape de Austria și să se unească în mod voluntar cu Piemontul. Vedeți diferența. Acest principiu poate foarte bine să dea Alsaciei un drept, dar nu vă dă vouă nici un drept asupra Alsaciei.

Gîndiți-vă unde am ajunge dacă principiul naționalității ar fi înțeles cum îl înțelege Prusia și dacă ea ar reuși să facă din aceasta regula politicii europene. Ea ar avea atunci dreptul să stăpînească Olanda. Ea ar prăda apoi Austria pe baza afirmației că Austria ar fi o străină față de provinciile sale germane. Apoi ar cere Elveției toate cantoanele care vorbesc germana. În sfîrșit, adresîndu-se Rusiei, ar revendica, printre altele, orașul Riga, locuit de rasa germană; voi susțineți aceasta în pagina 16 din broșura voastră. Nu am sfîrși aici. Europa ar fi periodic tulburată de „revendicările” Prusiei. Dar nu poate să fie astfel. Acest principiu, pe care ea îl va aplica pentru Olanda, pentru Austria, pentru Elveția germană, îl ia în contrasens. El nu este ceea ce crede ea. El constituie un drept pentru cei slabi; nu este un pretext pentru ambițioși. Principiul naționalității nu este, sub un nume nou, vechiul drept al celui mai puternic.

Credeți că ați dovedit că Alsacia este de naționalitate germană pentru că populația sa este de rasă germanică și pentru că limba sa este germana. Dar sînt uimit că un istoric ca Dumneavoastră pare să nu știe că nici rasa, nici limba nu fac naționalitatea.

Alsacia este ea germană sau franceză?

Răspuns domnului Mommeen, 1870.

ERNEST RENAN

CE ESTE O NAȚIUNE? (1882)

O națiune este un suflet, un principiu spiritual. Două lucruri care, la drept vorbind, nu fac decât unul, constituind acest suflet, acest principiu spiritual. Unul este în trecut, altul în prezent. Unul este posesia în comun a unei bogate moșteniri spirituale; altul este consimțământul actual, dorința de a trăi împreună, voința de a continua să punem în valoare moștenirea pe care am primit-o întreagă. Omul, domnilor, nu se improvizează. Națiunea, ca individualitate, este rezultatul unui lung trecut de eforturi, de sacrificii și de jertfiri. Cultul strămoșilor este, din toate, cel mai legitim: străbunii ne-au făcut ceea ce sîntem. Un trecut istoric, mari oameni, glorie (înțeleg veritabilă glorie), iată capitalul social pe care se fondează ideea națională. A avea glorii comune în trecut, o voință comună în prezent; a fi făcut lucruri mari împreună, a vrea să facem încă, iată condițiile esențiale pentru a fi un popor. Iubim sacrificiile pe care le-am făcut, relele pe care le-am suferit. Iubim casa pe care am construit-o și pe care o lăsăm urmașilor. Cîntecul spartan: „Sîntem ceea ce voi ați fost; vom fi ceea ce voi sînteți“, este, în simplitatea sa, imnul scurtat al oricărei patrii.

În trecut, o moștenire de glorie și de regrete de împărțit, în viitor, același program de realizat: a fi suferit, a se fi bucurat, a fi sperat împreună, iată ce contează mai mult decât taxele vamale comune și frontierele conforme cu ideile strategice; iată ce se înțelege, în pofida diversității de rasă și de limbă. Spuneam adineaori „a fi suferit împreună“; dar suferința în comun unește mai mult decât bucuria. Ca amintiri naționale, momentele de doliu valorează mai mult decât momentele de triumf, căci impun datorii, comandă efortul în comun.

O națiune este deci o mare solidaritate constituită de sentimentul sacrificiilor care s-au făcut și de cele pe care

sîntem dispuși să le facem încă. Ea presupune un trecut: ea se rezumă totuși în prezent printr-un fapt tangibil: consimțămîntul, dorința clar exprimată de a continua viața comună. Existența unei națiuni este (iertăți-mi această metaforă) un plebiscit al tuturor zilelor, așa cum existența individului este o afirmare perpetuă a vieții. Oh, știu, acesta este mai puțin metafizic decît dreptul divin, mai puțin evident decît dreptul pretins istoric. În ordinea ideilor pe care vi le supun atenției, o națiune nu are mai mult decît un rege dreptul de a spune unei provincii: „Tu îmi aparții, te iau în stăpînire“. O provincie, pentru noi, este populația sa; dacă are cineva dreptul de a fi consultat în această chestiune, acesta este locuitorul. O națiune nu are niciodată interes să anexeze sau să rețină o țară în ciuda voinței ei. Voința națiunilor este, în definitiv, singurul criteriu legitim, cel la care trebuie să revenim întotdeauna.

Am alungat din politică abstracțiile metafizice și teologice. Ce rămîne? Rămîne omul, dorințele sale, nevoile sale. Secesiunea, îmi veți spune, și, pe termen lung, sfărîmîntarea națiunilor sînt consecința unui sistem care pune adesea aceste vechi organisme la cheremul voințelor prea puțin luminate. Este clar că în asemenea situație nici un principiu nu trebuie împins la limită. Adevărurile acestei ordini nu sînt aplicabile decît în ansamblul lor și într-un mod foarte general. Voințele omenești se schimbă, dar ce nu se schimbă aici? Națiunile nu sînt ceva etern. Ele au început, ele vor sfîrși. Confederația europeană, probabil, le va înlocui. Dar nu aceasta este legea secolului în care trăim. La această oră existența națiunilor este bună, necesară chiar. Existența lor este garanția libertății, care ar fi pierdută dacă lumea nu ar avea decît o lege și un stăpîn.

Ce este o națiune? 1882.

MAURICE BARRÈS

PĂMÎNTUL ȘI MORȚII (1902)

[...] Am fost un individualist și am spus fără jenă și motivele acestui fapt: am propovăduit dezvoltarea personalității printr-o anumită disciplină de meditație interioară și de analiză. Descoperind ideea „Eului” doar prin intermediul metodei poetilor și a romancierilor, prin observația interioară, am coborât pînă jos printre nisipuri fără rezistență și am găsit la bază, drept suport, colectivitatea.

Iată ce trebuie să înțeleagă orgoliul nostru individual. „Eul” dispare sub privirile noastre, încă și mai uimite, dacă distingem automatismul nostru care este acela că nu poate schimba nimic conștiința, mai mult sau mai puțin vagă, pe care o avem.

Toți maeștrii care ne-au precedat și pe care i-am iubit atîta, nu numai Hugo sau Michelet, dar și cei care fac tranziția, Taine, Renan, credeau într-o rațiune independentă existînd în fiecare dintre noi și care ne permite să ne apropiem de adevăr. Iată o noțiune de care m-am atașat cu pasiune. Individul! Inteligența sa, puterea sa de a înțelege legile universului! Dar trebuie să acceptăm: noi nu sîntem stăpînii gîndurilor care se nasc în noi. Ele nu vin din inteligența noastră, ele sînt moduri de a reacționa în care se traduc foarte vechi dispoziții fiziologice. În funcție de mediul unde trăim, elaborăm judecăți și raționamente. Rațiunea umană este astfel înlănțuită, încît călcăm toți pe urmele predecesorilor noștri. Nu există idei personale; ideile, chiar cele mai rare, judecățile, chiar cele mai abstractate, sofismele celei mai înfatuate metafizici sînt moduri de simțire generale și se regăsesc la toate ființele cu același organism.

În acest exces de umilire, o minunată plăcere ne învăluie, ne invită să acceptăm toate opresiunile și moartea: este aceea, dacă vrem să înțelegem bine – și nu numai să spunem din vîrfurile buzelor, dar și să ne reprezentăm într-un

mod sensibil – că noi sîntem continuitatea părinților noștri. Aceasta este adevărat din punct de vedere anatomic. Ei gîndesc și vorbesc în noi. Toată suita descendenților nu este decît o singură ființă. Fără îndoială, sub acțiunea mediului ambiant, o mai mare complexitate ar putea să apară, dar care nu o va denatura deloc. Este ca o ordine arhitecturală pe care o perfecționăm: este totuși aceeași ordine. Este ca o casă în care aranjăm altfel: nu numai că are aceeași bază, dar este făcută din aceeași materie, este tot aceeași casă. Cel ce se lasă pătruns de aceste certitudini abandonează pretenția de a gîndi mai bine, de a se simți mai bine, de a vrea mai mult decît tatăl său și mama sa și își spune: „Eu sînt ei!“ Și din această conștiință, ce consecințe va trage! Ce acceptare! Voi întrevedeți aceasta. Este un întreg vîrtej unde individul se prăbușește pentru a se regăsi în familia sa, în rasa sa, în națiunea sa.

Scene și doctrine ale naționalismului, Ed. Plon, 1902.

CHARLES MAURRAS

NAȚIONALITATE. NATURĂ ȘI SOCIETATE (1916)

Este adevărat că naționalitatea nu este un fenomen fiziologic. Nu reiese din aceasta că ea ar fi un fapt artificial rezultînd dintr-un act de voință contractantă. Fără îndoială, și cu o anumită libertate, noi aderăm la rasa noastră, la naționalitatea noastră, la națiunea noastră, dar aderăm la ea, consimțim în modul cel mai tacit, și adeziunea noastră este solicitată, este determinată de o multitudine de fapte binefăcătoare, iubite și dragi și pe care le acceptăm din toată inima. Între natură, înțeleasă în sens strict și direct, și artificiu, juridic sau nu, născut din voința mai mult sau mai puțin arbitrară a omului, există un intermediar pe care l-am putea numi o a doua natură: Societatea. Viața socială face parte în mod esențial din natura omului, care nu există fără societate.

Naționalitatea este o modalitate a acestei stări naturale. O putem numi un fapt social. Nu e nimic mai necesar pentru om decât nevoia de a trăi în comun. Nu putem scăpa de această nevoie, nici de societatea care satisface această nevoie. În vreme ce putem schimba naționalitatea și chiar profita de diversitatea națiunilor pentru a trăi mai mult sau mai puțin în marginea oricărei naționalități.

Naționalitatea derivă deci din natura umană influențată și stimulată de societate. Departe de a figura ca o simplă dorință a voinței noastre individuale, ea corespunde unui număr enorm de dorințe, de pasiuni, de nevoi, de aspirații, de cutume, de moravuri, de maniere de a fi, de a gândi, de a vorbi, care merg adesea pînă la a modela fizicul și în care conștiința reflectă și voința deliberată a persoanelor, jucînd un rol esențial, dar acest lucru nu este obligatoriu întotdeauna. Pentru a ne convinge de asta, este suficient să luăm în considerație un aspect: redusă la ea însăși, formula juridică a ideii de națiune se distruge, este acel *ubi bene, ibi patria*. Din contra, degajată de acest ornament juridic, ideea de naționalitate, așa cum tocmai am prezentat-o noi în componentele sale naturale, sociale, istorice, este perfect valabilă.

Acțiunea franceză, 23 iulie 1916.

CHARLES DE GAULLE

O ANUMITĂ IDEE DESPRE FRANȚA (1954)

Toată viața mi-am făcut o anumită idee despre Franța. Sentimentul, dar și rațiunea îmi inspiră această idee. Afectivitatea mea își imaginează în mod natural Franța ca pe o prințesă din povești sau madonă de pe frescele zidurilor, ca fiind menită unui destin eminent și excepțional. Am din instinct impresia că Providența a creat-o pentru succese desăvîrșite sau pentru nefericiri exemplare. Dacă se întîmplă totuși ca mediocritatea să marcheze faptele și gesturile sale,

am senzația unei absurde anomalii, imputabilă greșelilor francezilor, nu geniului patriei. Dar, tot așa, partea pozitivă a spiritului meu mă convinge că Franța nu este într-adevăr ea însăși decît pe culmi; că doar vastele porniri pot compensa fermentii dispersării pe care poporul său îi poartă în el; că țara noastră, așa cum este ea printre altele, trebuie cu orice risc să țintească sus și să se țină drept. Pe scurt, după mintea mea, Franța nu poate fi Franța fără măreție.

Această încredere a crescut o dată cu mine în casa în care m-am născut. Tatăl meu, intelectual de tradiție, era pătruns de sentimentul demnității Franței. El m-a făcut să descopăr Istoria. Mama mea avea pentru patrie o pasiune deosebită, egalată doar de pietatea sa religioasă. Cei trei frați ai mei, sora mea, eu însumi, aveam drept a doua natură o anumită mîndrie neliniștită pentru țara noastră. Mic locuitor din Lille, venit la Paris, nimic nu mă frapa mai mult decît simbolurile gloriei noastre: noaptea lăsîndu-se peste Notre-Dame, măreția serii la Versailles, Arcul de Triumf în soare, drapele cucerite tremurînd sub bolta Invalizilor. Nimic nu mă înflăcăra mai mult decît celebrarea reușitelor noastre naționale: entuziasmul poporului la trecerea Țarului Rusiei, minunile Expoziției, primele zboruri ale aviatorilor noștri. Nimic nu mă întrista mai mult decît slăbiciunile noastre și greșelile noastre relevate copilăriei mele de chipuri și de vorbe: abandonul lui Fachoda, afacerea Dreyfus, conflicte sociale, discordii religioase. Nimic nu mă emoționa mai mult decît povestea necazurilor noastre trecute: amintirea tatălui meu despre zadarnica ieșire de la Bourget și de la Stains, unde fusese rănit; evocarea mamei mele despre disperarea fetei la vederea părinților săi în lacrimi: „Bazaine a capitulat!“.

Cînd eram adolescent mă interesa mai mult decît orice ceea ce i se întîmpla Franței, fie că era subiect de istorie sau miza vieții publice. Simțeam deci atracție, dar și severitate în privința piesei care se juca, fără repaos, în forum; antrenat

cum eram de inteligența, de ardoarea și de elocvența pe care o risipesc mulți actori și consternat de a vedea atîta daruri risipite în confuzia politică și în disensiunile naționale. Cu atît mai mult, cu cît la începutul secolului apăreau semnele războiului. Trebuie să spun că prima mea tinerețe imagina fără oroare și se umplea de măreția dinaintea acestei aventuri necunoscute. În sfîrșit, nu mă îndoiam că Franța va trebui să traverseze încercări grele, că sensul vieții mele consta în a-i face într-o zi un serviciu și că voi avea ocazia să-l fac.

Memorii de război, Ed. Plon, 1954, pp. 1 - 2.

BENITO MUSSOLINI

UN SOCIALISM NAȚIONAL (1917)

Într-un congres al socialiștilor francezi, care a avut loc cu cîteva săptămîni înainte de război, Guesde afirma că, în caz de război, națiunea cea mai socialistă va fi învinsă de națiunea mai puțin socialistă... De altfel, observați atitudinea socialiștilor italieni. Vedeți-i în Parlament. Nu s-au ținut mari discursuri. Trèves a întîrziat pe subtilități avocățești. La un moment dat, a strigat: „Noi nu ne renegăm Patria!”. Într-adevăr, nu ne renegăm Patria. Nu ne renegăm mama, chiar dacă ea nu ne oferă toate bunurile sale, chiar dacă ne obligă să căutăm averi pe drumurile atît de atrăgătoare ale lumii. (Ovații prelungite.)

Cînd vreți să vă apărați? Atunci cînd dușmanul va fi pus genunchiul pe pieptul vostru? Nu ar fi mai bine să prevenim aceasta? Nu ar fi mai bine să intervenim astăzi? Acum nu ar fi poate foarte costisitor, în timp ce mîine ar putea fi un dezastru. Vrem să rămînem într-o „splendidă izolare”? Dar, în acest caz, trebuie să ne înarmăm și iar să ne înarmăm și să organizăm un militarism colosal.

Socialiștii – eu sînt încă socialist, chiar dacă unul exasperat – nu au agitat niciodată problema iredentismului,

au lăsat mereu această grijă republicanilor. Acum nu mai este la fel: revoluționarii declară că nu va fi Internațională atîta timp cît popoarele nu vor fi stăpîne pe frontiere la care au dreptul. Iată, sîntem favorabili unui război cu caracter național. Dar există alte rațiuni de ordin social care trebuie să ne împingă la intervenția aceasta.

Care dintre cele două grupuri de puteri ne va asigura, prin victoria sa, cele mai bune condiții pentru eliberarea clasei muncitoare? Blocul austro-german, sau Tripla Alianță? Răspunsul nu este îndoielnic. Și cum vreți să colaborăm la triumful Triplei Alianțe? Prin articole de ziar, sau prin ordini de zi votate în reuniuni? Aceste manifestări sentimentale vor ajunge pentru a face să renască Belgia din cenușă, pentru a ajuta Franța? Această Franță care și-a dat sîngele din venele ei pentru libertatea Europei în revoluții și în războaiele de la 1789 la 1871 și de la 1871 la 1914. Pentru Franța *drepturilor omului* nu oferiți drept ajutor decît fraze?

Spuneți voi – și aici este motivul suprem al intervenției – spuneți, este demn de un om civilizat, de un socialist a sta liniștit la fereastră în timp ce sîngele curge în valuri pe stradă și a spune: „Eu nu mă mișc de aici și nu îmi fac griji de nimic?”. Această formulă a „egoismului sacru”, inventată de domnul Salandra, poate fi acceptată de clasa muncitoare? Nu, de o mie de ori, nu!

Să urmărim nobilele tradiții italiene. Poporul care vrea războiul, îl vrea imediat. Peste două luni, a lua parte la război nu ar fi poate decît un act de tîlhărie: astăzi este un război pe care putem și pe care trebuie să-l facem cu curaj și cu demnitate.

Războiul și socialismul sînt incompatibile, dacă luăm cei doi termeni în accepțiunea lor curentă, dar fiecare epocă, fiecare popor are războaiele sale. Viața e un lucru foarte relativ: absolutul nu există decît în accepțiunea rece și sterilă. Cine ține prea mult la pielea sa nu se va duce să se bată în tranșee, dar nici nu-l veți găsi pe străzi în ziua Revoluției.

Cel ce refuză astăzi să facă războiul este un complice al Kaiser-ului, un suport al tronului nesigur al lui Franz-Joseph și un asociat al reacționarilor și al clericilor. Vreți ca Germania îmbătătită de Bismarck, Germania caporalizată și americanizată să redevină Germania liberă și lipsită de prejudecăți din prima jumătate a ultimului secol? Vreți o Republică germană de la Rhin la Vistula? Vă surîde ideea Kaiser-ului surghiunit într-o insulă îndepărtată a Oceanului? Germania nu va putea să se reînnoiască decît prin înfrîngere. Înfrîngerea sa va face să renască noua primăvară roșie a Europei...

Trebuie să acționăm, să ne mișcăm, să ne batem și, dacă este necesar, să murim. Neutrii nu au dominat niciodată evenimentele. Le-au suportat întotdeauna. Sîngele este cel care pune în mișcare roata vibrantă a Istoriei! (Ovații frenetice.)

Opere și discursuri, t. III, 1928, pp. 25 - 28.

THOMAS WOODROW WILSON

LIBERTATEA NAȚIUNILOR (1919)

Ceea ce vrem din acest război nu este ceva particular, pentru noi înșine. Ceea ce vrem este ca lumea să redevină un loc sigur, unde toți să poată să trăiască, un loc pentru orice Națiune, care dorește să trăiască liber [...] Deci, programul păcii în lume este programul nostru: [...]

5. Un aranjament dezbătut în mod liber, într-un spirit larg și absolut imparțial, al tuturor revendicărilor coloniale, bazat pe stricta observație a principiului că în regulamentul acestor chestiuni de suveranitate, interesele populației în joc vor cîntări tot atît de greu ca și revendicările echitabile ale guvernului al cărui rol va trebui definit.

6. Evacuarea întregului teritoriu rus și reglementarea tuturor chestiunilor privind Rusia, care asigură o mai bună și mai liberă cooperare a tuturor Națiunilor lumii, pentru a da

Rusiei puterea de a decide, în deplină independență, propria sa dezvoltare politică și propria organizare națională. [...]

7. Este necesar ca Belgia – toți vor conveni aceasta – să fie eliberată și restaurată, fără nici o tentativă de a restrânge suveranitatea de care ea se va bucura, ca toate celelalte națiuni libere. Nici un act nu va fi mai valoros decât acel ce înapoiază națiunilor încrederea în legile pe care ele însele le-au stabilit pentru a controla relațiile dintre ele. Fără acest act reparator, întreaga armătură a dreptului internațional și întreaga sa valoare ar fi prejudiciate pentru totdeauna.

8. Întreg teritoriul francez va trebui să fie eliberat și regiunile invadate vor fi restaurate; prejudiciul cauzat de către Prusia Franței, în 1871, în ceea ce privește Alsacia-Lorena, prejudiciu care a tulburat pacea lumii timp de 50 de ani, va trebui să fie reparat pentru ca pacea să poată să fie din nou asigurată în interesul tuturor.

9. O rectificare a frontierelor italiene va fi operată conform cu datele stabilite în mod clar de principiul naționalităților.

10. Popoarelor din Austro-Ungaria, al căror loc printre națiuni dorim să-l vedem apărat și asigurat, va trebui să le fie acordată, cât mai curînd, posibilitatea unei dezvoltări autonome.

11. România, Serbia și Muntenegru vor fi evacuate; teritoriile ocupate trebuie să fie restaurate; Serbiei va trebui să i se asigure liber acces la mare. [...]

12. Regiunilor turcești ale Imperiului Otoman actual va trebui să le fie garantate suveranitatea și securitatea; dar altor Națiuni, care sînt acum sub dominație turcă, va trebui să li se garanteze o securitate absolută și deplina posibilitate de a se dezvolta autonom, fără a fi în nici un mod stînjinite; cît despre Dardanele, ele vor rămîne deschise, ca o trecere liberă pentru nave și pentru comerțul tuturor Națiunilor, sub protecția garanțiilor internaționale.

13. Va trebui să fie creat un stat polonez independent care va cuprinde teritoriile locuite de populațiile indiscutabil poloneze, cărora să li se asigure liber acces la mare, inde-

pendența lor politică și economică, ca și integritatea teritorială garantată de un acord internațional.

14. Trebuie constituită o asociație generală a Națiunilor în virtutea convențiilor formale, avînd drept obiect oferirea de garanții mutuale, de independență politică și de integritate teritorială atît statelor mari, cît și celor mici.”

I.V.STALIN

CE ESTE NAȚIUNEA? (1913)

Ce este națiunea?

Națiunea este o întreagă comunitate, o comunitate determinată de indivizi.

Această comunitate nu ține de rasă, nici de trib. Actuala națiune italiană a fost formată de romani, de germani, de etrusci, greci, arabi etc. Națiunea franceză a fost constituită de gali, romani, bretoni, germani etc. Trebuie să spunem același lucru despre englezi, despre germani și despre alții, constituiți în națiuni cu oameni proveniți din rase diverse.

Astfel, națiunea nu este o comunitate de rasă, nici de timp, ci o comunitate de oameni constituită istoric.

Pe de altă parte, nu ne îndoim că marele state ale lui Cyrus sau Alexandru nu puteau fi numite națiuni, deși erau formate, din punct de vedere istoric, din triburi și din rase diverse. Acelea nu erau națiuni, ci conglomerate de grupuri accidental și puțin legate între ele, care se dezagregau și se uneau după succesul sau înfrîngerile unui cuceritor.

Așa încît, o națiune nu este un conglomerat accidental, nici efemer, ci o comunitate stabilă de oameni.

Dar orice comunitate stabilă nu creează națiunea. Austria și Rusia sînt, de asemenea, comunități stabile și, totuși, nimeni nu le numește națiuni. Ce distinge comunitatea națională de comunitatea statală? Printre altele, faptul că o comunitate națională nu s-ar concepe fără o limbă comună,

în timp ce pentru stat, limba comună nu este obligatorie. Națiunea cehă în Austria și națiunea poloneză în Rusia ar fi imposibile fără o limbă comună pentru fiecare dintre ele, în timp ce existența unei întregi serii de limbi vorbite în interiorul Rusiei sau Austriei nu împiedică unitatea acestor state. Este vorba, evident, de limbile populare vorbite, și nu de limbile oficiale ale administrațiilor.

Așadar, *comunitatea de limbă* este una din trăsăturile caracteristice ale națiunii.

Asta nu înseamnă, evident, că diversele națiuni vorbesc oricând și oriunde limbi diferite, sau că toți cei care vorbesc aceeași limbă constituie, prin forța împrejurărilor, o singură națiune. O limbă comună pentru fiecare națiune, dar nu neapărat limbi diferite pentru națiuni diferite. Nu există națiune care să vorbească în același timp mai multe limbi, aceasta neînsemnând că nu se poate să fie două națiuni vorbind aceeași limbă. Englezii și nord-americanii vorbesc aceeași limbă și, totuși, nu constituie o singură națiune. La fel putem spune despre norvegieni și danezi, despre englezi și irlandezi.

Dar de ce, de exemplu, englezii și nord-americanii nu constituie o singură națiune, în ciuda limbii care le este comună?

Mai întâi, pentru că ei nu trăiesc unii lângă alții, ci pe teritorii diferite. O națiune nu se constituie decât ca rezultat al vieții comune a oamenilor din generație în generație. Or, o viață lungă în comun este imposibilă fără un teritoriu comun. [...]

Așadar, o *comunitate de teritoriu* este o altă trăsătură caracteristică a națiunii.

Dar asta nu este încă totul. Comunitatea teritorială, prin ea însăși, nu formează încă națiunea. Pentru aceasta, trebuie să existe în plus o legătură economică internă, sudind diversele părți ale națiunii într-un întreg. O așa legătură nu există între Anglia și America de Nord și acesta este

motivul pentru care ele formează două națiuni diferite. Dar nici nord-americanii înșiși nu ar merita să fie numiți națiune dacă diferitele puncte ale Americii de Nord n-ar fi legate între ele într-un tot economic, grație diviziunii muncii, grație dezvoltării căilor de comunicație etc. [...]

Așadar, *comunitatea de viață economică, coeziunea economică* este una din particularitățile caracteristice națiunii.

Dar nici asta nu este încă totul. În afară de ce a fost spus, trebuie să ținem cont de particularitățile psihologice ale oamenilor reuniți în națiune. Națiunile se disting unele de altele nu numai prin condițiile de viață, dar și prin mentalitatea lor, care se exprimă în particularitățile culturii naționale. Dacă Anglia, America de Nord și Irlanda care vorbesc o singură limbă formează totuși trei națiuni diferite, un rol destul de important este jucat de această structură psihică originală care s-a definitivat, din generație în generație, în condiții de existență diferite.

Structura psihică – sau „caracterul național“, cum i se mai spune – este mai greu sesizabilă; dar cu atât mai mult trebuie avută în vedere, cu cât ea se exprimă în originalitatea culturii națiunii.

Inutil să spunem că acel „caracter național“ nu este un lucru stabilit o dată pentru totdeauna, că el se modifică o dată cu condițiile de viață; dar, pentru că el există la fiecare moment dat, el își pune amprenta pe fizionomia națiunii.

Așadar, comunitatea structurii psihice care se transpune în comunitatea culturală, este una dintre trăsăturile caracteristice națiunii.

Astfel, am epuizat toate indiciile ce caracterizează națiunea.

Națiunea este o comunitate stabilă, istoric constituită, comunitate de limbă, de teritoriu, de viață economică și de formare psihică care se transpune în comunitatea de cultură.

*Marxismul și chestiunea națională și colonială, (1913),
publicat în limba franceză de Editurile sociale, 1950.*

MAO TSÉ-TOUNG

UN MARXISM DE SORGINTE CHINEZĂ

(...) Fără o teorie revoluționară, fără cunoștințe istorice, fără o înțelegere a mișcării [revoluționare] concrete, nu am ști să conducem o mare mișcare revoluționară către victorie.

Teoriile lui Marx, Engels, Lenin și Stalin sînt valabile pentru lumea întreagă. Dar nu trebuie să considerăm teoriile lor drept simple dogme, ci un ghid de acțiune. Nu trebuie să studiem litera marxism-leninismului, ci puncte de vedere și metode prin care creatorii săi observă și rezolvă probleme. Nu există decît acest ghid pentru acțiune, nu există decît acest punct de vedere și această metodă care să constituie știința revoluționară care să dea unica orientare justă, care să ne permită să cunoaștem realitatea revoluției și singura cale dreaptă spre care trebuie dirijată revoluția. La ora actuală, formarea marxistă a Partidului chinez a făcut mari progrese în raport cu trecutul, dar nu putem încă să spunem că această formare este universală și profundă. *În această privință, sîntem obligați să ne închinăm în fața anumitor partide înfrățite din străinătate.* Și totuși, avem sarcina de a conduce un popor de 450 de milioane de oameni într-o luptă istorică fără precedent. În consecință, sarcina unui studiu aprofundat al teoriei reprezintă pentru noi o problemă decisivă care nu poate fi rezolvată decît prin cele mai mari eforturi. Să facem eforturi, să începem la această a Șasea Ple-

nară o întrecere în privința studierii marxismului. Să vedem cine va putea să săvârșească ceva în acest domeniu, cine va putea să învețe mai mult și mai bine. *Pînă aici, munca noastră nu a fost prea rău făcută, dar, dacă nu studiem teoria serios, nu vom avea mijloace să lucrăm mai bine, și numai lucrînd mai bine vom putea cucerii victoria. În consecință, cunoașterea profundă a teoriei este o condiție a victoriei.* Din punct de vedere al sarcinilor importante de direcție, dacă China ar avea o sută sau două sute de camara-zi care să aibă o cunoaștere sistematică și nu fragmentară a marxism-leninismului și care să știe să îl aplice în mod concret, în loc să debiteze formule goale, asta ar echivala cu o victorie asupra imperialiștilor japonezi. Tovarăși, trebuie neapărat să studiem marxismul.

Un alt obiect al preocupărilor noastre constă în studierea moștenirii noastre istorice și în alcătuirea unui bilanț critic, apelînd pentru aceasta la metoda marxistă. Istoria poporului nostru de mai multe milenii are particularități naționale prețioase.

China de astăzi este o dezvoltare a Chinei istorice.

Sîntem istorici marxiști și nu trebuie să mutilăm istoria. De la Confucius la Sun Yat-sen, trebuie să facem bilanțul întregii noastre istorii, trebuie să fim moștenitorii a tot ceea ce este prețios în trecutul nostru. Acceptarea acestei moșteniri devine un imperativ pentru a conduce marea mișcare de astăzi. Un comunist este un marxist internaționalist, dar trebuie ca marxismul să capete o formă înainte de a fi pus în practică. *Nu există marxism abstract, ci doar marxism concret. Ceea ce noi numim marxism concret este marxismul care a luat o formă națională, marxismul aplicat luptei concrete în condițiile concrete ale Chinei, și nu folosit în mod abstract.* Dacă comuniștii chinezi, care sînt parte integrantă a marelui popor chinez, de care sînt legați prin sînge, vorbesc de marxism în afara particularităților Chinei, acesta nu este decît un marxism abstract și gol. În con-

secință, *sinizarea* (*Zhongguo hua*) *marxismului* – faptul de a-l face să poarte în toate manifestările sale marca particularităților Chinei – devine o problemă pe care tot partidul trebuie să o înțeleagă și să o rezolve fără întârziere. Trebuie să terminăm cu formulele gata făcute ale străinătății, trebuie să cîntăm mai puțin refrenuri goale și abstractate. Trebuie să încetăm cu dogmatismul și să-l înlocuim cu ceva nou și viu, cu un stil chinezesc și cu o manieră chinezească plăcută urechilor și ochilor oamenilor simpli din China. A separa conținutul internaționalismului de forma națională este tipic pentru oamenii care nu înțeleg absolut nimic din internaționalism. Cît despre noi, noi vrem să legăm strîns aceste două lucruri. În această privință, există încă grave greșeli în acțiunile noastre, greșeli ce trebuie în mod hotărît eliminate.

FIDEL CASTRO

PENTRU ELIBERAREA POPOARELOR

Datoria noastră, în calitate de conducători ai unei Revoluții, în cursul primei sale etape, constă în dezvoltarea spiritului poporului nostru, simțului său critic, capacității sale de analiză senină și obiectivă; capacități ale poporului nostru pe care avem datoria să le semnalăm și să le dezvoltăm. Nu trebuie să renunțăm niciodată la aceste calități. Trebuie să dăm lumii modesta noastră contribuție la cauza revoluționară, la experiența revoluționară. (...)

Sîntem conștienți că țara noastră scrie o pagină glorioasă a istoriei continentului nostru, că se simte demnă de această sarcină și că se simte capabilă să continue această pagină, fără ca nimic să o poată opri, fără ca nimic să o poată intimida. Unii vor încerca, poate, să facă apel la instinctul de conservare al poporului, să-i sugereze să abandoneze obligațiile sale cele mai sfinte pe plan internațional, în numele securității, sub pretextul de a evita pericolele, dar

noi știm foarte bine ce gîndește poporul nostru (...) acest popor senin și eroic care își iubește munca, care simte o dragoste profundă pentru munca sa (...) care luptă pentru viitor și care va refuza întotdeauna să plătească pentru acest viitor prețul nedemn al trădării datoriei sale internaționaliste. (...)

Știm că libertatea noastră nu va fi niciodată completă atîta timp cît celelalte popoare nu vor fi libere și ele. Știm că nu vom putea niciodată să fim victorioși în lupta noastră contra imperialismului dacă nu ne sprijinim pe forțele tuturor celor care luptă. Contrariul ar fi să imităm struțul, să ne ascundem capul în nisip. (...)

LÉOPOLD SENGHOR

NAȚIUNE ȘI PATRIE (1954)

Națiunea, dacă își adună patriile, o face pentru a le transcende. Ea nu constă, ca Patria, din determinări naturale, deci nu este expresia mediului, ci este voința de a construi mai bine: de a reconstrui. Ea este, în mod obiectiv, *restructurarea* la imaginea unui model exemplar, a unui arhetip. Dar, pentru a-și atinge scopul, Națiunea trebuie să însuflețească cu credința sa, dincolo de patrii, pe toți membrii săi, pe toți indivizii. Din indivizi ea trebuie să facă persoane, adică voințe conștiente: *suflete*. Departe de a renega realitățile Patriei, Națiunea se va sprijini pe ele, mai precis, se va sprijini pe virtuțile lor, caracterul lor de *realități* ducînd spre forța lor emoțională. Ea va avea virtuțile Patriei sau, cel mai adesea, va alege dintre ele pe cele care, în funcție de climat, de istoria rasei, au un numitor comun sau cele care au valoare de universalitate. Pe durata realizării sale, Națiunea face din provincii diferite un ansamblu armonios: o singură țară pentru un singur popor, animat de o singură credință și ținînd spre același scop. Cum scrie Hegel, teoreticianul Sta-

tului-Națiune, „nu determinările naturale imprimă caracterul Națiunii, ci spiritul său național“.

Pe planul umanității, chiar al eficacității, ghicim aceasta, Națiunea este superioară Patriei. Ea decantează slujitorii acesteia; îi sublimază și îi tanscende. De aceea ea este *umanizare*. Căci este propriu Omului de a se smulge din te-roare, de a se ridica deasupra rădăcinilor sale pentru a înflori sub soare, de a scăpa, printr-un act de *eliberare*, de «determi-nările sale naturale». Este libertatea prin care omul, înfrângând natura, o reconstruiește pe scară universală, prin care Omul se identifică cu Dumnezeu, care înseamnă libertate.

Dacă Națiunea este voința conștientă de reconstrucție, Statul este mijlocul ei major. Statul este pentru Națiune ceea ce antreprenorul este pentru arhitect. El se transpune în instituții: guvern, parlament, servicii publice. Funcționarii fiindu-i munci-torii, Statul este cel ce asigură voința Națiunii și îi asigură per-manența. În interior, el adună patriile și fixează indivizii în tiparul arhetipului. În exterior, apără integritatea Națiunii pe care o păstrează prin antreprize Străine. Cele două tentații ale Statului sînt *asimilarea* și *imperialismul*, căci el este cuceritor prin natura sa. Vom vedea, mai departe, cum să ne apărăm de aceste boli ale statului.

Dakar, 3 iulie 1954.

UN NAȚIONALISM MESIANIC (CONGO, 1945)

Poem:

«Congo este dizolvat, O Suveranule Matsoua,
Să plîngem, să plîngem pentru Congo sfîșiat.
Să plîngem, să plîngem înainte ca el să fie complet sfîșiat.
Congo este în flăcări, să plîngem, să plîngem,
Congo este în flăcări, O Tată, să plîngem, plîngem
Congo este dizolvat, O Tată, să plîngem, plîngem,

O, Suveranule Matsoua și Kimbangou,
Reveniți, reveniți înainte de a fi prea târziu.»

«Părinte Matswa, eliberează Congo, Congo care e împărțit
Ei pot să-l ucidă, dar vor fi incapabili să-l îngroape.

Părinte Matswa, vino și eliberează Congo.

Spiritul se răspîndește.

Părinte Matswa, vino și eliberează Congo.

Părinte Simon, vino și eliberează Congo.

Spiritul se răspîndește.

Părinte Simon, vino și eliberează Congo.

Da, Mamă, Spiritul se răspîndește peste tot în Congo

El zdruncină toate regiunile din Congo.»

Citat de P. Bonnafé, *op. cit.*

FRANTZ FANON

NAȚIONALISM ȘI JUSTIȚIE SOCIALĂ (1961)

Am văzut că, în partidele naționaliste, voința de a sparge colonialismul face casă bună cu o altă voință: aceea de a se înțelege în mod amiabil cu el. În inima acestor partide, două procese sînt pe cale să se producă cîteodată. Mai întîi, elementele intelectuale, procedînd la o analiză susținută a realității coloniale și a situației internaționale, vor începe să critice vidul ideologic al partidului național și confuzia sa tactică și strategică. Ele încep să adreseze neostenit conducătorilor întrebări cruciale: „Ce este naționalismul? Ce puneți voi în spatele acestui cuvînt? Ce conține această noțiune? Independență pentru ce? Și mai întîi, cum vă gîndiți voi să ajungeți la asta?“ Cerînd în același timp ca problemele metodologice să fie abordate cu rigoare. Mijloacelor electorale, vor sugera să li se adauge „un alt mijloc“. La primele ciocniri, conducătorii se debarasează repede de această agitație pe care o califică drept juvenilă. Dar, pentru

că aceste revendicări nu sînt nici expresia unei fierberi, nici marca tinereții, elementele revoluționare care apără aceste poziții vor fi rapid izolate. Conducătorii, la adăpostul experienței lor, vor arunca fără milă „acești aventurieri, acești anarhiști“. (...)

Cum vedem, un program este necesar unui guvern care vrea într-adevăr să elibereze politic și social poporul. Program economic, dar și doctrină despre repartizarea bogățiilor și despre relațiile sociale. În fapt, trebuie să avem o concepție a omului, o concepție a viitorului umanității. Ceea ce vrea să spună că nici o formulă demagogică, nici o complicitate cu fostul ocupant nu înlocuiește un program. Popoarele inconștiente mai întâi, iar mai apoi din ce în ce mai lucide vor cere cu tărie acest program. Popoarele africane, popoarele subdezvoltate, contrar a ceea ce se crede de obicei, își edifică rapid conștiința politică și socială. Ceea ce poate fi grav este că, foarte adesea, se ajunge la acea conștiință națională înaintea înfăptuirii statului național. De aceea putem găsi în țările subdezvoltate dorința violentă a unei justiții sociale care, în mod paradoxal, se aliniază unui tribalism foarte adesea primitiv. Popoarele subdezvoltate au un comportament de oameni înfometați. Ceea ce înseamnă că zilele celor care abuzează de Africa sînt riguros numărate. Vrem să spunem că dominația lor nu ar putea să se prelungească la infinit. O burghezie care dă maselor singurul aliment, care este naționalismul, dă greș în misiunea sa și se împiedică într-o succesiune de întîmplări neplăcute. Naționalismul, dacă nu e explicit îmbogățit și aprofundat, dacă nu se transformă foarte rapid în conștiință politică și socială, în umanism, conduce la un impas. Conducerea burgheză a țărilor subdezvoltate substituie conștiința națională cu un formalism steril. Dar, angajamentul serios al bărbaților și al femeilor în misiuni clare și rodnice dă conținut și densitate acestei conștiințe.

Damnații Pămîntului, 1961.

MAMADOU DIA

PENTRU UN NAȚIONALISM DE GESTIUNE (1961)

Mai întâi, vrem să ne păzim de cuvinte goale, vrem să ne păzim de o politică de vis și de imaginație, care ne-ar conduce spre o lume lipsită de realism.

Bineînțeles, nu trebuie să condamnăm prea repede această capcană în care cad câteodată unii dintre ai noștri. Trebuie să ne amintim că, în timpul dominației, visul era adesea singurul suport care ne-a permis să ne păstrăm forțele și curajul. Dar acest timp a trecut. Trebuie, într-adevăr, ca noi să ne decolonizăm profund și nu numai la nivelul aparențelor. Independența este o „distrugere creatoare“, pentru a folosi termenul unui mare economist.

În primul rînd, trebuie să ne adaptăm realităților prezente. Și, în mod deosebit, politica noastră să iasă din tiparele tradiționale, să înțelegem realitățile pe care le acoperă ideea dezvoltării naționale. Să nu ne mulțumim cu o independență formală, să nu eludăm faza de destructurare, să nu fim tentați de facilități imediate.

Tendința spre facilitate, împreună cu nerealismul pe care îl denunțăm mai devreme, poate duce la crearea unui anumit mesianism; a crede că toate problemele vor fi rezolvate doar printr-un ajutor exterior, probleme financiare, probleme de investiții, probleme de încadrare, probleme tehnice – și, de asemenea, și asta poate este mai grav încă, probleme ideologice, un ajutor exterior atît de disproportionat aplicat la realitățile naționale pasive și repliate asupra lor însele, nu ar putea decît să le strivească; să instaureze un neo-colonialism, oricare ar fi eticheta cu care am fi tentați să-l mascăm.

(...) Deveniți independenți, pentru ca această independență să aibă un sens, avem noi certitudinea că posedăm o doctrină, o ideologie la care putem adera. cuvinte puternice, nu un limbaj fără acoperire? Trebuie să asigurăm sens și autenticitate spațiului și timpului în care trăim.

Discurs în fața Adunării Naționale Senegaleze,

4 aprilie 1961.

PENTRU RWANDA. NAȚIONALISM ȘI ETNIE (1958)

Prima scriere a lui Nyanza (17 mai 1958)

Iată evenimentul istoric al domniei familiei Banyiginya în Rwanda.

Strămoșul familiei Bynyiginya este Kigwa, sosit în Rwanda (rwa Gasabo – localitate) cu fratele său numit Mututsi și cu sora lor, Nyampundu.

Ei aveau cu ei toate animalele lor mari și mici ca și toate păsările, selecționate perechi, fiecare mascul cu femela lui. Armele lor erau arcurile duble (ibihekane); ocupațiile lor erau vânătoarea și prelucrarea fierului.

Ținutul era ocupat de Bazigaba care aveau drept rege pe numitul Kabeja. Oamenii lui Kabeja au venit mai întâi într-un grup mic, apoi mult mai mulți, să vadă familia Banyiginya și să vorbească cu ea. Aceasta le-a dat, mai întâi gratuit, cantități de carne – rezultat al vânătorii lor. În regatul Kabeja nu se cunoștea prelucrarea metalului, toți locuitorii acestei țări venind să muncească alături de familia Kigwa pentru a avea cosoare și săpăligi.

Relațiile dintre supușii lui Kabeja și familia Kigwa fură atât de puternice, încât în cele din urmă supușii îl abandonară pe primul lor stăpîn și deveniră servitorii lui Kigwa.

Lucrurile stînd astfel, putem să ne întrebăm cum tribul Bahutu își reclamă acum drepturile la împărțirea patrimoniului comun. Cei ce reclamă împărțirea patrimoniului comun sînt cei care au legături de fraternitate. Or, relațiile dintre noi (Batutsi) și ei (Bahutu) au fost din toate timpurile, pînă în prezent, bazate pe șerbie; nu există deci între noi și ei nici un fundament de fraternitate. Într-adevăr, ce relații există între Batutsi, Bahutu și Batwa? Bahutu pretind că Batutsi, Bahutu și Batwa sînt fiii lui Kanyarwanda, tatăl lor

comun. Pot ei să spună cu cine i-a zămislit Kanyarwanda, care este numele mamei lor și din ce familie este ea?

Bahutu pretind că Kanyarwanda este tatăl lui Batutsi, Bahutu și Batwa; or, noi știm că Kigwa este de departe anterior lui Kanyarwanda și că, în consecință, Kanyarwanda urmează celor trei rase Bahutu, Batutsi și Barwa, pe care el le-a găsit bine constituite. Cum poate fi Kanyarwanda încă de atunci tatăl celor care existau înaintea lui? Este posibil să ai copii înainte de a exista? Bahutu nu a pretins că Kanyarwanda este tatăl nostru comun, «Unificatorul» tuturor familiilor Batutsi, Bahutu și Batwa; or, Kanyarwanda este fiul lui Gihanga, al lui Kazi, al lui Merano, al lui Randa, al lui Kobo, al lui Gisa, al lui Kijuru, al lui Kimanuka, al lui Kigwa. Acest Kigwa a găsit tribul Bahutu în Rwanda. Constați, deci, vă rog, în ce mod noi, Batutsi, putem fi frații tribului Bahutu sub oblăduirea lui Kanyarwanda, bunicul nostru.

Istoria spune că Ruganzu a ucis mulți «Bahinza» (regișori). El și alți regi ai noștri au omorât Bahinza și au cucerit astfel ținutul tribului Bahutu unde acei Bahinza erau regi. Găsim toate detaliile despre aceasta în «Inganji Kalinga». De vreme ce regii noștri au cucerit ținuturile tribului Bahutu ucigându-le regii prunci și au supus astfel tribul Bahutu, cum pot aceștia să pretindă că sînt frații noștri?“

Noi, marii Bagarugu din Ibwami
(Citat din P. Bonnafé, *op. cit.*)

NOTE

Despre ideologia naționalistă

¹ Printre studiile generale consacrate fenomenului naționalist în cursul ultimei jumătăți de secol, vom reține în mod special: Carr, Edward Hallett, *Nationalism and after*, Londra, MacMillan, 1945; Kohn, Hans, *The idea of nationalism. A study in its origin and background*, New York, 1946; Hayes, Carlton J.H., *The historical evolution of modern nationalism*, New York, 1948; Deutsch, Karl W., *Nationalism and social communication*, New York, 1953; Snyder, Louis L., *The meaning of nationalism*, New Brunswick, 1954; Kohn, Hans, *Nationalism, its meaning and history*, Princeton, 1954; Shafer, Boyd, *Nationalism: myth and reality*, New York, 1955; Kedourie, Élie, *Nationalism*, Londra, 1960; *Nationalisme et nationalismes contemporains*, „Revue Française de science politique“, iunie 1965, vol. XV, nr. 3; Kedourie, Élie, *Nationalism in Asia and Africa*, New York, 1971; Tilly, Charles, *The formation of nations. States in Western Europe*, Princeton, 1975; Gellner, Ernest, *Nations and nationalism*, Oxford, 1983; Armstrong, John, *Nations before nationalism*, Chapel Hill, 1983; Delannoi, G. & Taguieff, P. A., editori, *Théories du nationalisme*, Paris, 1991; Badie, Bertrand, *L'État emporté. L'occidentalisation de l'ordre politique*, Paris, Kime, 1991; Rupnik, Jacques, sub direcția, *Le déchirement des nations*, Paris, 1995.

² Pentru o istorie mai detaliată a terminologiei, vezi Girardet, Raoul & Semidei, Manuela, *Étude comparative des nationalismes contemporains. Itinéraires et définition terminologique*, Asociația franceză de științe politice, 1962, multigrafie.

³ Barruel, *Mémoires pour servir à l'histoire du jacobinisme*, 1789, t. III (reeditare, Paris, 1911).

⁴ *La Jeune Suisse* 79, 9 martie 1836.

⁵ Noua semnificație a termenului pare să apară pentru prima dată într-un articol de Maurice Barrès, *La querelle des nationalistes et des cosmopolites*, publicat în *Le Figaro*, 4 iulie 1892.

⁶ De exemplu, în a șaisprezecea ediție, datată în 1955, a *Grosse Brockhaus*: „Formă exaltată și intoleranță a conștiinței naționale”.

⁷ Cf. mai ales lucrărilor lui G. Droz, în special: *Le nationalisme en Europe centrale*, Paris, Centrul de Documentare universitară, PUF, 1957 și *Le Romantisme politique en Allemagne*, 1963.

⁸ Cf. Girardet, Raoul, *Le nationalisme français, 1871 -1914* . Paris, 1992.

⁹ Cf. în special Sternhell, Zeev, *Ni Droite, ni Gauche, l'idéologie fasciste en France*, Complexe, 1992 și Milza, Pierre, *Les Fascismes*, Paris, 1985.

¹⁰ Massis, Henri & de Tardes, Alfred, sub pseudonimul Agathon: *Les jeunes gens d'aujourd'hui*, Paris, 1913.

¹¹ A se vedea în special Carrère d'Encausse, Hélène & Schram, Stuart, *Communisme et nationalisme dans les pays sous-développés*, Paris, CERI, multigrafie și Schram, Stuart, *L'URSS et la Chine devant les révolutions dans les sociétés préindustrielles*, Paris, 1970. Carrère d'Encausse, Hélène, *Communisme et nationalisme*, „Revue française de science politique”, iunie 1965.

¹² Paqueteau, Bernard, *Sous la glace l'histoire*, în „Le Débat”, nr. 84, martie - aprilci 1964.

¹³ A se vedea la acest subiect sugestiva lucrare a lui Aksin, Benjamin, *State and Nation*, Londra, 1964.

¹⁴ Cf. articolului pionier al lui Nora, Pierre, *Ernest Lavisse. Son rôle dans la formation du sentiment national*, în „Revue historique”, iulie - septembrie 1952.

¹⁵ Cf. Boersner, D., *The Bolchevick and the national system*, Geneva, 1957.

¹⁶ Cu excepția regulci celei mai generale, nu este lipsit de interes să remarcăm că revendicarea lingvistică nu ocupă decît un loc foarte slab în expresia naționalismelor africane.

¹⁷ Cf. Bonnafé, Pierre, *Le nationalisme africain. Aperçus sur sa naissance et son développement*, Paris, F.N.S.P., 1964.

¹⁸ A se vedea reflecțiile lui Kohn, Hans, *A new look at nationalism*, în „The Virginia quaterly review”, nr. 32, vara 1936. A se vedea și Balandier, Georges, *Contribution à l'étude des nationalismes en Afrique noire*, Zair, 1954.

¹⁹ Exemple dintr-o dezbatere foarte larg angajată: Ferry, J.-M. & Thibaut, Paul, *Discussion sur l'Europe*, Paris, 1992.

²⁰ Alți factori pot fi luați de asemenea în considerație. În-vățarea istoriei, cînd este definită în mod prioritar în termeni de „istorie a civilizațiilor”, tinde să reducă conștiința unui trecut altădată perceput în termeni de „istorie națională”. Atitudinea Bisericii tinde, pe de altă parte, într-un mod destul de general, să desolidarizeze valorile religioase de imperativele specifice naționale.

²¹ A se vedea în special Amin, Samir, *La nation arabe*, Paris, 1976. Aboul-Baker, Henri, *La nation arabe. Réalités et fictions*.

Paris, 1988. Karmsky, Catherine, *La nation arabe et le nationalisme juif*, Paris, 1983.

Despre națiune în timpul nostru

¹ În privința schimbărilor de ordin internațional și în special problema Europei, printre lucrările cele mai recente ne vom raporta mai ales la Dalloz, Jacques, *La France dans le monde depuis 1993*, Paris, 1993 și Sabourin, Paul, *L'État nation face aux Europes*, Paris, 1994. Datele dezbaterii se regăsesc în luările contradictorii de poziție adunate în lucrarea publicată de revista „Commentaire: L'Europe et la France”, Paris, Julliard, 1988. Problemele esențiale sînt deja puse de Aron, Raymond în *l'Âge des Empires et l'avenir de la France*, Paris, 1945.

Despre fenomenele emigrării cf., în afara lucrărilor recente ale lui Tapinos, Georges există lucrarea fundamentală a lui Chesnais, Jean-Claude, *Le crépuscule de l'Occident: Démographie et politique*, Paris, 1995. În privința regiunilor, dintr-o literatură foarte bogată, a se consulta textele colocviului internațional reunit la Rennes în octombrie 1995, sub egida CNRS: *Les régions en Europe*.

² Textele despre naționalismele africane sînt adunate în Bonnafé, Pierre, *Nationalismes africains. Textes et documents*, FNSP, 1962, multigrafie. A se vedea și Balandier, Georges, *Afrique ambiguë*, Paris, 1962, *Anthropologie politique*, Paris, 1978. Tot sub conducerea lui Balandier, Georges, *Indépendance et relations internationales*, Centrul de studii al relațiilor internaționale, Paris, 1960.

Despre rasism, cf. Taguieff, Pierre-André. *Essai sur le racisme et ses doubles*, Paris, 1988.

³ De Césaire, Aimé a se citi în special *Discours sur le colonialisme*, Paris, 1955 și participarea sa la Primul Congres Internațional al Scriitorilor și artiștilor negri, în Bonnafé (*op. cit.*). De Fanon, Frantz, *Les Damnés de la Terre*, prefață de Jean-Paul Sartre, Paris, 1961.

⁴ Citat de Schnapper, Dominique. *op. cit.*

⁵ Slama, Alain-Gérard, *La faillite démographique*, Paris, 1995. Despre funcția cetățenească a națiunii, a se vedea importanta lucrare a lui Schnapper, Dominique, *La communauté des citoyens*, Paris, 1994.

⁶ Cf. Chesnais, J.C., *op. cit.*

⁷ Habermas, Jürgen. *Écrits politiques*, Paris, 1995.

Generație, tradiție, contemporaneitate

¹ Febvre, Lucien, *Rabelais et le problème de l'incroyance au XVIe siècle*, Paris, 1942. Despre întreaga problemă a se consulta lucrările adunate sub titlul *La Tradition politique*, în revista „Pouvoirs”, nr. 42, 1987.

² *Op. cit.*

³ Cf. Rémond, René, *La Droite en France de 1815 à nos jours. Continuité et diversité d'une tradition politique*, Paris, 1952.

⁴ Le Bras, Gabriel. *Études de sociologie religieuse. Tome I*, Paris, 1950.

⁵ Morin, Edgard, *Commune en France. La métamorphose de Plodemet*, Paris, 1967.

⁶ Halbwachs, Maurice. *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, 1925.

⁷ Martin. Jean-Claude. *La Vendée de la mémoire*, Paris, 1989. Despre memoria vendeeană după perioada revoluționară. numeroase informații au fost aduse de un colocviu ținut la Roche sur Yon, în aprilie 1996. (Apărute sub direcția lui Alain Gérard.)

⁸ Ortega y Gasset, *La Révolte des masses*. tradus de Louis Parrot, Paris, 1937.

Naționalismul reprezintă unul din fenomenele majore ale istoriei societăților politice din ultimele două secole. Mai mult, problematica „națiunii” se regăsește azi în centrul dezbaterilor consacrate definirii unei noi ordini internaționale. În același timp studiu istoric și eseu doctrinal, cartea își propune să răspundă sau doar să ridice o serie de întrebări vizavi de rolul politic și moral al națiunii, ideea de naționalism din prisma formulărilor doctrinale, vocația de cetățean în contextul istoric.

Raoul Girardet, doctor în Litere, profesor de istorie, a predat istoria contemporană la Institutul de studii politice din Paris și la Școala militară specială Saint Cyr-Coëtquidan.

Din cuprins:

- Despre ideologia naționalistă
- Despre națiune în timpul nostru
- Generație, tradiție, contemporaneitate
- De la un naționalism la altul

INSTITUTUL EUROPEAN

ISBN 973-586-013-9

Pe copertă: Singleton Copley,

Moartea maiorului Pierson (1782-1784)